Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Fortid og Nutid

2004
3 ■ september
Side 1-80

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

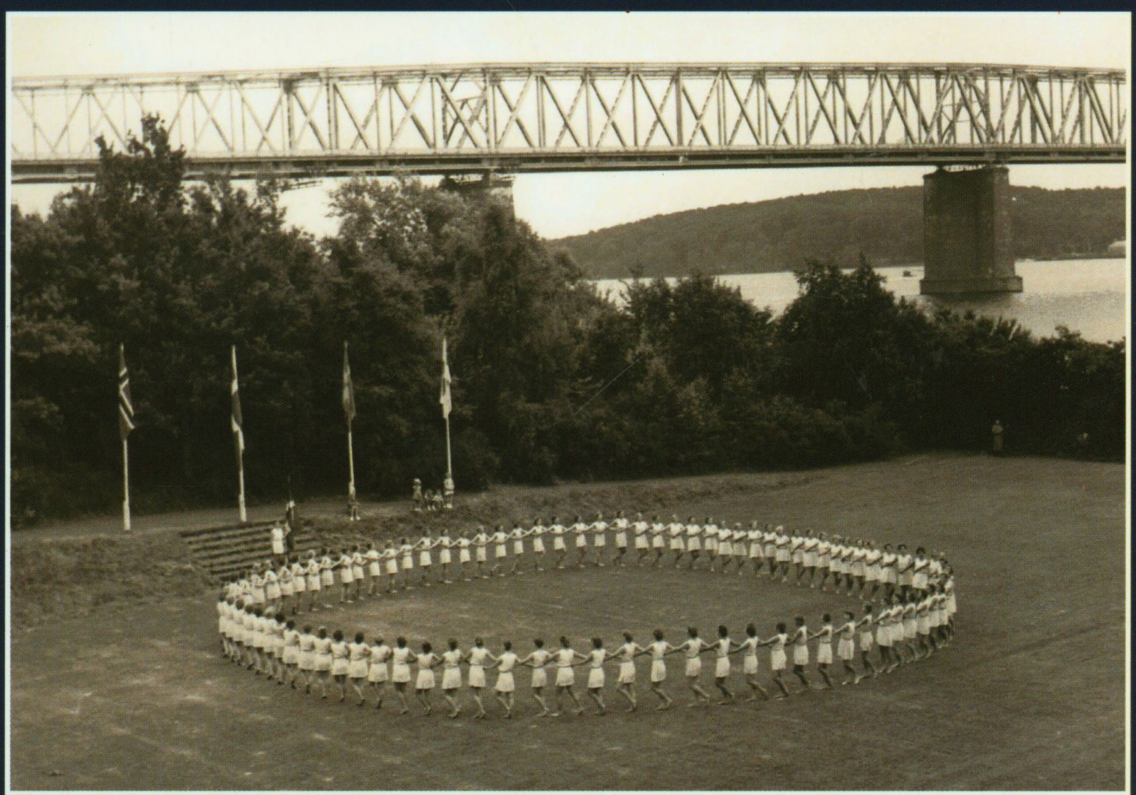

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg.

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer og arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme kontakt og debat på tværs af fag-grænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af ph.d. Peter Henningsen (ansvarshavende redaktør), arkivar ved Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 Kbh. V. Tlf. 33 66 23 33, e-mail: ph@kff.kk.dk; ph.d. Ulrik Langen, adjunkt ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsforhold, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M., tlf. 65 50 33 26, e-mail: langen@hist.sdu.dk; ph.d. Jes Fabricius Møller, ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet og projektforsker ved Grundtvig-Akademiet på Vartov, Farvergade 27, 1463 Kbh. K, tlf. 33 73 28 12, e-mail: Jesfab@hum.ku.dk; og cand.mag. Sniff Andersen Nexø, ph.d.-stipendiat ved Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet, Blegdamsvej 3, 2200 Kbh. N., tlf. 35 32 76 24, e-mail: s.nexoe@pubhealth.ku.dk.

Manuskripter sendes til Ulrik Langen, Jes Fabricius Møller eller Sniff Andersen Nexø, mens bøger til anmeldelse sendes til Peter Henningsen.

Abonnement koster 210 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det kan bestilles via tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk; samt på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K.
E-mail bogekspeditionen@christensen.mail.dk. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Forsidebilledet:
I perioden 1924-58 drev Jørgine Abildgaard og Anna Krogh Gymnastikhøjskole for kvinder på Snoghøj ved Lillebælt. Eleverne rejste meget og gav mange opvisninger, der var lagt an på det yndefulde og spektakulære med symmetriske og synkrone øvelser. I sin selviscenesættelse forsømte højskolen ikke at gøre brug af sin fotogene nabo, Lillebæltsbroen. Udateret foto. Vartovarkivet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

September 2004. Hefte 3. Side 1-80

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Broen over Lillebælt 1920 - 1935

Af Christoffer Emil Bruun

Fortid og Nutid, september 2004, s. 3-18

Broer har sat et umiskendeligt præg på Danmark de sidste 100 år, og det har ofte været en folkefest, når en ny bro blev indviet. Broerne har knyttet Danmark sammen rent trafikalt. I denne artikel fokuseres der imidlertid på broen som kulturelt fænomen. Ved at se på, hvilke sociale, psykologiske og mytologiske betydninger man tillagde den første lillebæltsbro, er det muligt at undersøge på hvilken måde broen som monument rækker ud over sin åbenlyse tekniske betydning.

Christoffer Emil Bruun, f. 1972, er journalist og ansat ved DR, hvor han laver programmer til DR2 og P1. Sideløbende studerer han historie ved Københavns Universitet.

Da Rigsdagen d. 29 marts 1924 besluttede, at der skulle bygges en bro over Lillebælt, var det langt fra nogen ny idé, som den tog stilling til. Allerede i 1855 blev der foreslået en bro af daværende krigsminister A.F. Tscherning. Og siden, i 1884 – 86, i 1899 og i 1905 var der nye forslag til en fast forbindelse over bæltet. Disse forslag blev alle forkastet politisk med en række økonomiske og praktiske begrundelser. Prisen, angsten for tabt arbejde i lokalområderne, omkostninger til forsvar af broen i tilfælde af krig og endelig en grundlæggende tvivl om, hvorvidt det var muligt at konstruere en sådan bro, var nogle af de argumenter, som vejede stærkere end viljen til at opføre broen.[1]

Men i 1924 fandtes de rigtige komponenter til en politisk vedtagelse af lovforslaget. "Lov om tilvejebringelse af en dobbeltsporet jernbanebro over Lillebælt" blev forelagt rigsdagen d. 21. november 1923, og så godt som alle partier var enige om, at en bro var en god idé. Når der alligevel var modstand mod projektets gennemførelse var det fordi, man fra den ene side mente at tidspunktet ikke var inde endnu, og fra den anden side ville betinge sig at broen ikke kun blev en jernbanebro, men også kunne bruges af biler. Vedtagelsen indebar derfor betingelser for, at konstruktionen skulle kunne udbygges til også at rumme en vejbro, hvis det senere blev nødvendigt, og at arbejdet af økonomiske hensyn ikke måtte tage mindre end 10 år.[2]

Arbejdet med forbindelsen over Lillebælt var imidlertid allerede indledt nogle år forinden. Genforeningen i 1920 havde givet DSB håb om, at det politiske klima nu havde ændret sig til fordel for en bro over Lillebælt, og banernes ingeniører gik derfor i 1921 i gang med udarbejdelsen af det forslag, som senere blev vedtaget. Forberedelsen og den senere vedtagelse af broen er altså direkte forbundet med genforeningen i 1920, hvilket vil blive uddybet senere.

Det var en række forskellige forhold der gjorde at broen blev vedtaget i marts 1924. Broen havde været fast krav på Socialdemokratiets partiprogram siden 1913 og her var et af argumenterne, at *"anlægget vil give arbejde til mange le-*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

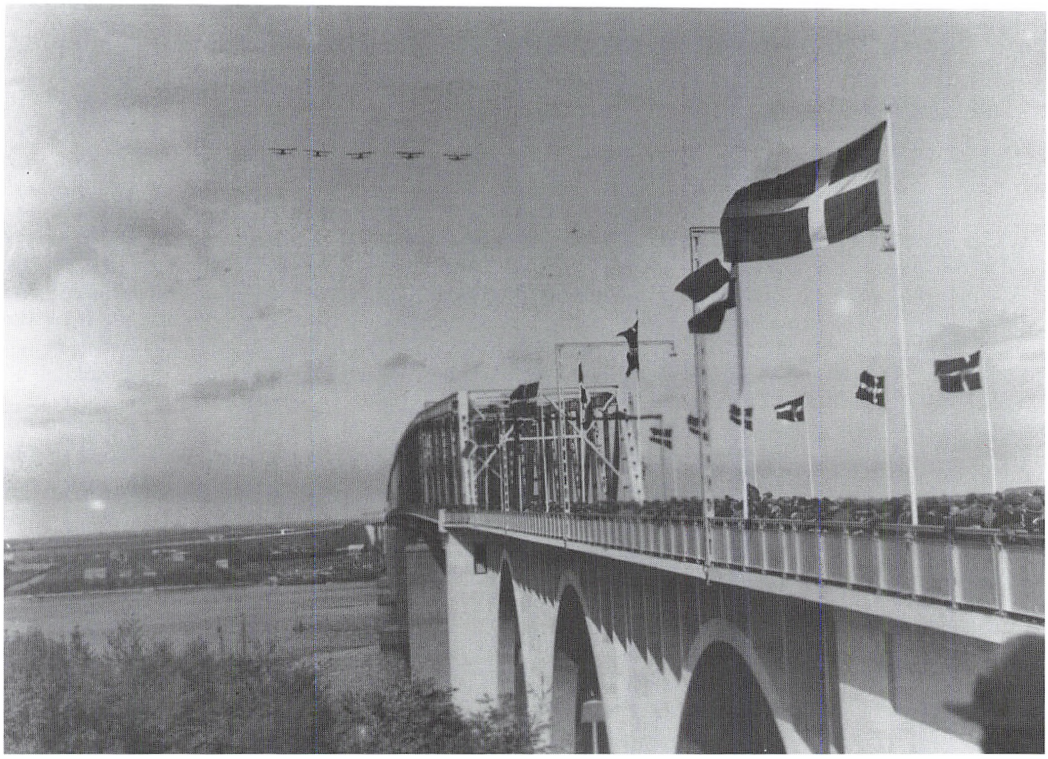

"Den gamle Lillebæltsbro" hedder den i nutidens folkemunde. Men i 1935 var det både en ny bro og et nyt kapitel i historien om danskernes forhold til tid og rum. Foto: Middelfart Museum.

dige hænder".[3] Men også erhvervslivet pressede på og allerede i 1919 havde trafikministeren fået overrakt resultatet af en underskriftsindsamling, som var blevet til på initiativ af Middelfart Handelsforening. Der var 451 underskrifter fra forskellige foreninger og institutioner landet over med tilknytning til erhvervslivet.[4] Både DSB og motororganisationerne øvede lobbyvirksomhed for at få broen besluttet politisk. De eneste der ikke ville nyde godt af broen var tilsyneladende de 10 – 12 mand, der arbejdede på færgen Strib, som sejlede over Lillebælt før broen åbnede. Det er dog den generelle indstilling, at *"Nyansættelser i alt væsentligt vil opveje Afgangen af Tjenestemænd"*.[5] Arbejderne på den skibsfart der måtte lukke på grund af den nye bro var en så lille gruppe med så ubetydelig magt, at deres eventuelle modstand mod broen har været til at overse. Men som repræsentant for den arbejdsløshed, der skyldtes mekaniseringen af samfundet har den muligvis fundet en hvis genklang hos dele af befolkningen. Eksempelvis hedder det i Torvald Strøms bog *Teknikkens sejr og arbejdsløshedsproblemet* fra 1927, *"at de arbejdsbesparende Maskiner mere og mere vil vinde Indpas i saavel Landbrug som Industri og til sidst gøre den menneskelige Arbejdskraft endnu mere overflødig"*.[6] Denne pointe er ikke mindst central, fordi arbejdsløsheden var høj i perioden som følge af en større global økonomisk afmatning. Det synes, at den modstand, der måtte have været mod broen, er funderet i en mere

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

generel ængstelse for en udvikling af samfundet, hvis skrækscenario er maskinernes totale overtagelse af det menneskelige arbejde. Det er således karakteristisk, at Torvald Strøms kristent funderede debatbog netop relaterer det teknologiske fremskridt til arbejdsløsheden, selvom hans egentlige ærinde er en angst for afmatning af det han kalder selvopholdelsesdriften: *"Faren bestaar i, at Selvopholdelsesdriften, der lige fra Verdens Skabelse har holdt hele Menneskeslægten oppe, ikke alene bliver kvalt hos de Mennesker, der bliver de uheldige og ret ofte kommer i de lediges Rækker, men tillige hos de Børn, der opvokser under disse triste Forhold"*.[7]

Man må imidlertid konstatere, at fremtidsangst og udviklingsskræk ikke stod i vejen for opførelsen af broen. Tværtimod fylder kritik og modstand af broen påfaldende lidt i materialet omkring broen, og de ovenfor nævnte begrundelser for ikke at bygge broen er ændrede: Angsten for tabt arbejde i lokalområdet var som beskrevet lille, og for det store arbejderparti Socialdemokratiet var beskæftigelsen nu et argument for at bygge broen og ikke imod. Prisen for byggeriet var anslået til 20,75 millioner kroner, og det var den største enkeltentreprise udført i Danmark. Man var blevet enige om at lade arbejdet udføre over så langt et tidsrum, at det ikke ville blive nødvendigt at optage lån i udlandet for at finansiere projektet.[8] Krig var der ingen der kunne forestille sig her mindre end ti år efter første verdenskrig,[9] og tilliden til, at projektet kunne gennemføres var fuldkommen. Efter slutningen af 1. verdenskrig var der nemlig skudt en række ingeniørfirmaer op, hvis speciale var bærende konstruktioner og som havde forestået forskellige broopgaver i udlandet. Det var firmaer, som Kampsax, Højgaard og Schultz og Monberg og Thorsen. Derudover rådede Polyteknisk Læreanstalt over to højt respekterede professorer, der havde gjort brokonstruktion til deres speciale. Professor A.S. Ostenfeld havde skaffet emnet indpas i undervisningen, siden han fik bevilget et docentur i vejbygning i 1890'erne, og i begyndelsen af 1900 tallet udgav han en række af sine forelæsninger om brokonstruktion. Ostenfeld var selv en aktiv brokonstruktør med halvdagsjob hos Københavns havnevæsen, samtidig med at han underviste. Han var hovedkraft bag opførelsen af et laboratorium til konstruktionsforsøg og foretog rejser for at bese broer i udlandet. A.S. Ostenfeld var som ældre professor med til at vurdere projektforslagene for Lillebæltsbroen, men den egentlige motor bag ingeniørarbejdet blev Ostenfelds elev Anker Engelund, der ledede projekteringen og udførelsen af det store byggeprogram. Engelund havde allerede stået for arbejdet med den mindre Guldborgsundbro og kom til at stå for både Lillebæltsbroen og Storstrømsbroen, der begge blev bygget i 1930'erne. Ligesom Ostenfeld var Engelund samtidig med broarbejdet lærer på Polyteknisk Læreanstalt, hvis rektor han blev i 1941.

Teknik og natur

Det meste materiale, der er overleveret om Lillebæltsbroen, er på en eller anden måde materiale, der hylder idéen om en bro. Det næsten absolutte fravær af kritik og indsigelser er et interessant fingerpeg om, hvordan broen ses næsten som en naturlig del af udviklingen. For at uddybe dette synspunkt, vil jeg se nærmere på forholdet mellem teknik og natur, dels i fremstillingerne om opførelsen af Lillebæltsbroen, dels i nogle af de mange populærvidenskabelige udgivel-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ser fra perioden, der handler om teknikkens landvindinger.

"Intet Steds finder man vel et smukkere og mere udpræget dansk Landskab end ved de skovklædte Bredder af det stærkt bugtede, smalle Lillebælt".[10] Sådan indleder DSB's banechef Holger Flensborg, som er en markant person i brobygningsprojektet, sin bog *Lillebæltsbroen*. Afsnittet handler om brostedets historie, hvor der *"Fra ældgammel Tid har... fundet Færgefart Sted".*[11] Flensborg nævner danmarkshistoriske episoder, først fra Valdemarenes tid og siden fra 1523, hvor Christian den 2. skal have krydset bæltet frem og tilbage i en tilstand af rådvildhed, for så at fortælle om den nyere, mere regulære færgefart over bæltet. Endelig slutter den historiske del af beretningen med at danske baneingeniører fandt ud af, at her *"burde og skulde der bygges en Jernbanebro".*[12]

Denne fremstilling af brostedets historie arbejder med 3 hovedaktører: naturen, historien og teknologien. De historiske episoder er så at sige formidler mellem de skovklædte bredder og jernbanebroen. Det er hos Flensborg historien, der binder de to ting sammen. Når broen er noget der *"burde og skulde"* bygges, antyder det en vis nødvendighed eller en naturlig konsekvens af historiens gang. Det er ikke blot fordi, det er muligt at bygge broen, eller fordi det vil komme mennesker til gavn. Set i et historisk perspektiv er det slet og ret en nødvendighed at bygge broen, at kultivere landskabet. Og det er vel at mærke det smukkeste sted i landet, som gøres fortjent til at få denne teknologiske hædersmedalje hængt om halsen. Den smukkeste natur, der må besvares af den ypperligste teknik. De to ting er ikke modsætninger, men derimod sider af samme sag. Det er på den måde, det skal forstås at broen er en naturlig forlængelse af udviklingen: At teknik og natur er fast forbundet, og at man opfører en fast forbindelse, en bro i samspil med denne idé. Men når man sætter natur og teknik ved siden af hinanden, ophøjer man også teknikken og den menneskelige skaberkraft. Godt nok kan mennesket ikke sætte et blad på en nælde, men til gengæld kan det lave en bro og på den måde forene to ellers uforenelige størrelser.

Også i en af anden udgivelse, *Brandmoses Kvartalsmagasin nummer 2* om Lillebæltsbroen, er naturen præsenteret som en slags akkompagnement til opførelsen af broen. Bladets sidste side er to digte af Brandmose selv, der, udover at være en hyldest til Brandmoses hjemstavn og fædreland, er en hyldest dels til naturen og dels til broen, der næsten fremstilles som en forarbejdning af naturen. Det hedder således at:

"hvor Strømmen skiller, jeg støber, smeder af Sten og Staalværk en Kæmpebro".[13]

Hvor naturen bremser den menneskelige udfoldelsesevne, begynder mennesket med at kultivere, altså at støbe og smede. I beskrivelsen af materialer er det ikke beton, der nævnes, selvom det ellers var kendt, at hovedmaterialerne til broen var beton fra Aalborg Portland udover stål fra B&W. Det er i digtet det rene naturmateriale sten, der, på linie med det forarbejdede materiale stål, omdannes til bro. Den tekniske opførelse præsenteres så at sige som en omfordeling af naturens ressourcer.

Ligesom Flensborgs indledning er Brandmoses poetiske afrunding af sin udgivelse om Lillebæltsbroen udtryk for et syn på forholdet mellem den menneskeskabte bro og dens naturlige omgivelser som kompatibelt forstået på den måde, at de to ting er sammenlignelige. De to størrelser natur og teknologi er ikke modstillet, men sidestillet, og tek-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

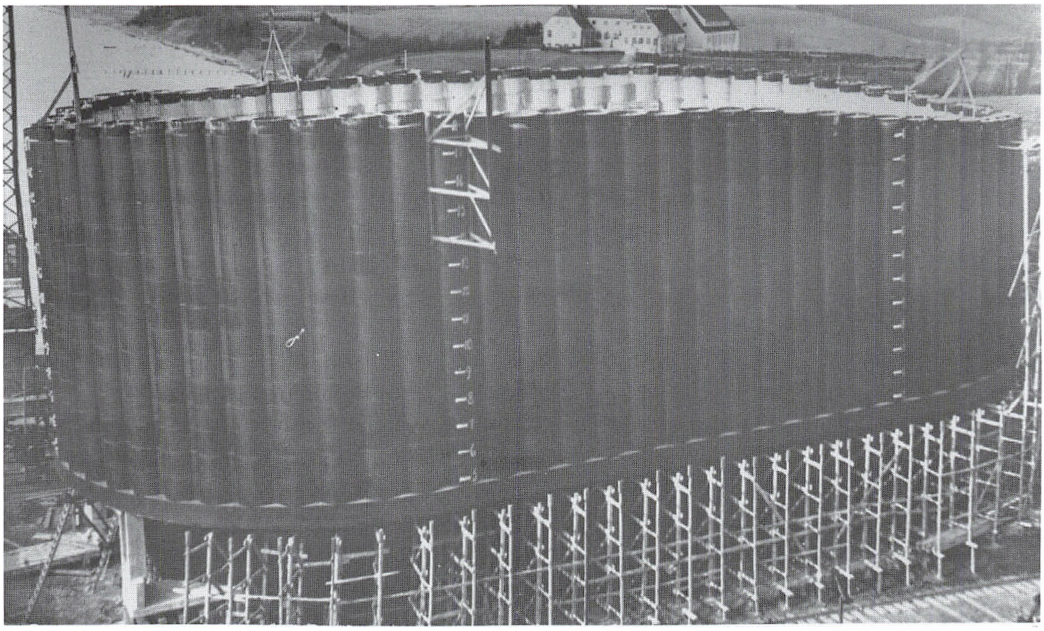

Sænkekasserne, som er broens fundament, blev bygget på land. Fordi man placerede broen over Lillebælts smalleste sted, var bæltet tilsvarende dybt netop her. Det gjorde funderingen til en ingeniørmæssig præstation, der samlede hele folket. Foto: Middelfart Museum.

nologien ses som en forlængelse af naturen. Et sådan forhold mellem de to er imidlertid kun mulig fordi naturen netop opfattes som en ressource. Teknologiens muligheder ændrer således ikke kun menneskets muligheder, men også dets syn på naturen. Naturen er ikke bare natur, men materiale.

Næst efter selve åbningen af Lillebæltsbroen, var det som skabte den største folkelige begejstring, funderingen af strømpillerne. Den sidste af de fire stabelafløbninger af sænkekasser til strømpillerne blev således overværet af omkring 15.000 mennesker, deriblandt kongen og transmitteret direkte i radioen.[14] Interessen skyldtes, at funderingen var uhyre kompliceret: *"I teknisk Henseende maa det siges at være Funderingen af Strømpillerne, som er den vanskeligste og mest interessante Del af hele Brobygningsarbejdet"*.[15] Men måske især, at det var lykkedes ingeniøren Axel Monberg, at bruge en ny og smart teknik til dette arbejde. Gevinsten ved denne teknik var, at der kunne arbejdes inde i strømpillerne i atmosfærens lufttryk, i modsætning til før, hvor man måtte bruge trykluftskammer, der var forbundet med stor risiko. Teknikken går i korte træk ud på at bygge pillerne på land, sejle dem ud til det sted, hvor de skal sænkes og så vende dem ved hjælp af vandballast. Så sker der det, at *"Det Vand, der har været i Pillen, hvis underste Del ogsaa er udformet som et Arbejdskammer, pumpes ud, og Havbunden tørlægges. Det vil være muligt at opnaa fuldstændig Tæthed, saaledes at man kan arbejde i Atmosfærens Luft"*.[16]

Også på det rent konstruktionsmæssige plan ændres forholdet mellem teknik og natur altså. At flytte det atmosfæriske lufttryk ned på bunden af havet og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

på den måde bruge naturen som ressource og som del af teknikken, er et helt konkret udtryk for dette. De tekniske detaljer i denne operation er for komplicerede at forstå for andre end fagfolk. Når den folkelige begejstring alligevel var så massiv, må det være udtryk for at selve idéen om at overvinde de naturlige hindringer appellerede bredt. Både på et specialiseret, ingeniørmæssigt plan og i folkeligt regi var funderingen af strømpillerne således et eksempel på, at det kompatible forhold mellem natur og teknik var en sensation, og noget man fejrede som en sejr.

Tid og rum

I *Socialdemokratens* særnummer om Lillebæltsbroen fra åbningsdagen d. 15. maj 1935 hedder det i et interview med Generaldirektøren for DSB P. Knutzen om de nye, hurtige togforbindelser, der skyldtes dels broen, dels de nye lyntoge:

"- Rykker Lyntogene Provinsen til København eller København til Provinsen? Er dette ikke det store Spørgsmål? - Baade for Provinsen og for Hovedstaden vil Lyntogene betyde et mægtigt fremskridt. Ikke mindst paa Samarbejdets Omraade. Lad os f. Eks. Tænke os et Firma, der kunde ønske at lægge en Filial i Aarhus men som hidtil har opgivet dette, fordi Forbindelsen mellem Hovedsædet i København og Provinsen ikke har kunnet gøres intim nok. Efter 15. Maj eksisterer Begrebet Afstand, f. Eks. Mellem København og Aarhus i Realiteten ikke".[17]

Udsagnet om at begrebet afstand ikke eksisterer mere tilkendegiver, at den moderne transport ændrer opfattelsen af tid og rum, som er de faktorer, der ligger til grund for definitionen af afstand. Udsagnet adskiller begrebet afstand i rumlig og tidslig afstand. Hvor man i førmoderne tider har haft en klar fornemmelse, af hvor lang tid, det tog at tilbagelægge en bestemt strækning, er det moderne afstandsbegreb delt op således, at tiden ikke længere er afhængig af den rumlige afstand. Dette skyldes den øgede hastighed, som igen skyldes teknikken. Der er ikke blevet færre kilometer mellem Århus og København, men når Knutzon alligevel hævder at afstand ikke eksisterer, er det fordi han i udsagnet definerer afstand udelukkende, som tidslig afstand. I *Teknikkens Vidundere* hedder det at *"Det er Tidsafstanden, Tiden mellem Afgang og Ankomst, som er den afgørende for alt menneskelig Samkvem paa jorden, for Arbejde og Produktion"*.[18] For sociologen Zygmunt Bauman er tidens frigørelse fra rummet et af modernitetens vigtige kendetegn. Han mener, at teknikken og den nye hastighed gjorde tiden manipulerbar, og derfor også kunne gøre tiden *"kortere, mindre kostbar og langt mere produktiv"*.[19] Og de to udsagn ovenfor bekræfter da også, at sigtet med at mindske den tidslige afstand er firmaers samarbejde og arbejde og produktion. Den gevinst man opnår med ophævelsen af tidslig afstand er altså en økonomisk gevinst.

Den rumlige afstand derimod er fraværende i de to citater om afstand. Og på samme måde er den fraværende for den person, der vil tilbagelægge en bestemt afstand. Som måleenhed er den ligegyldig, idet tidens frigørelse fra rummet efterlader dette som et redskab til brug for tidens erobring af begrebet afstand. Det er således tidstabeller og ikke afstandstabeller vi kigger på, når vi rejser. Som kørsel gennem et landskab er rummet blevet noget, man kan beskue i stedet for noget man er i. Den rejsende er i et andet rum, end det rum han eller hun passerer. Transportmidlet og den omverden, det gennemskrider, er to adskilte en-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

heder. Selvom transporten er bevægelse, mærker den transporterede person ikke særligt denne bevægelse. Kun synet tydeliggør den rumlige afstandsoverskridelse, og den nye hastighed lader således landskabet glide forbi i en filmagtig bevægelse. Det bliver noget man kan se på, når man kigger op fra avisen eller bogen. Lillebælt bliver et objekt at kigge på, for den rejsende i stedet for et element, der skal overskrides[20].

Eksemplerne viser hvordan teknologien har udviklet tid og rum fra at være noget statisk til noget foranderligt. Teknologien bevirker, at tid og rum opfattes som en ressource, et materiale, der kan bearbejdes: *"Det er derfor, at Vi med fuld Ret taler om Afstandens Forkortning og Jordens Indskrumpning, ikke bare som et aandfuldt "Synspunkt", men som en haandgribelig Realitet"*.[21] Tid og rum er ikke givne størrelser, men relative forhold. Noget der defineres i forhold til noget andet.

I forbindelse med Lillebæltsbroen bygges der en ny station i Fredericia. Om stationens sikringsanlæg hedder det blandt andet: *"Hele Stationen er sikret ved elektriske Anlæg, styret fra 5 Poster. Af disse er Post II, der er beliggende Nord for Perronerne, Kommandopost, og samtlige Hovedtogveje paa saavel Person- som Rangerbanegaarden er underlagt Frigivning fra denne... Indkørsel og Udkørsel repeteres ved Lyssignaler i Perronhallen"*.[22] Den nye teknologi medfører en række sikringsforanstaltninger, der for en stor dels vedkommende indebærer en centraliseret kontrolfunktion. Som her, hvor man indretter en kommandopost, der er et tårn med vinduer til alle sider, så man kan overvåge baneanlægget[23]. Kommandopostens beslutninger præsenteres nu i mekaniseret form for de ventende passagerer, som *"Lyssignaler i Perronhallen"*. Der er åbenlyse argumenter for nødvendigheden af en sådan kontrol, men det er ikke desto mindre et konkret eksempel på en kontrol med tid og rum, som teknologien befordrer. Når kontrolpostens funktion præsenteres, som den gør her, er det således et billede på den tænkemåde, der karakteriserer udviklingen. Idéen om at en mand centralt kan overvåge et stort område og en stor mængde menneskers mobilitet fremhæves, for eksempel på et billede, der forestiller en mand foran en stor oversigtstavle over baneanlægget med markeringer af de forskellige togs bevægelser på anlægget. Det relative tid- og rumbegreb overtages umiddelbart af centralt styrede kontrol- og overvågningsmekanismer.

Opsummerende kan man sige, at både forholdet mellem teknik og natur og forholdet mellem teknik og tid og rum er udtryk for en fokusering på beregnelighed og målbarhed. Alt sættes ind i en teknisk konkurrencesammenhæng, hvor resultater kan måles og udregnes. Menneskets omverden er så at sige blevet gjort kompatibel med mennesket selv. Implicit i beregneligheden af menneskets omverden ligger således også en beregnelighed af mennesket selv. Både naturens og menneskets uberegnelighed gøres beregnelig og mekaniseres. Tid og rum gøres relative for så at blive reproduceret. Også her ligger implicit en reproduktion af mennesket selv eller i hvert fald af dets sanser. Teknologien genererer en mekanisering, der rækker ud over selve teknologien.

Det er således ikke så mærkeligt at Torvald Strøm i sin nervøsitet for at selvopholdelsesdriften bliver kvalt, i *Teknikkens Sejr og Arbejdsløshedsproblemet* konstaterer at *"Udviklingen ikke alene har givet mægtigt Arbejde til baade Aandens og Haandens Arbejdere, men Udviklingen har tillige vendt op og ned paa alt, omstyrtet gamle og frembragt nye Forhold"*.[24]

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

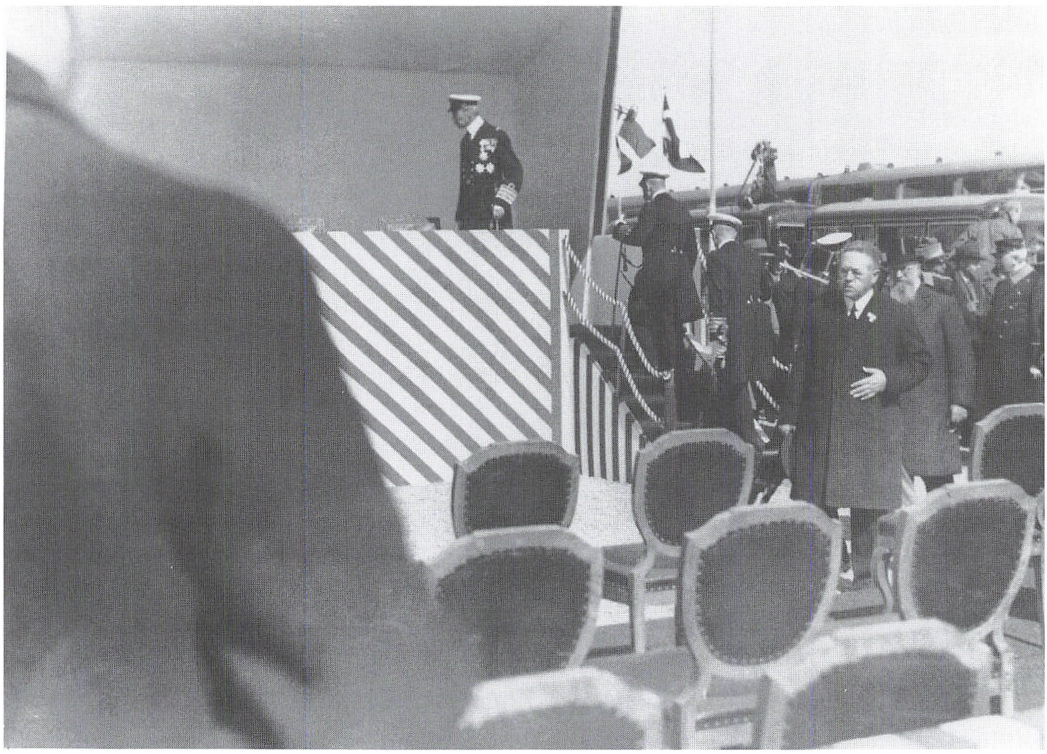

Broen der samler landet. Manden der samler folket. Kongen og broen er begge alfaderlige væsener, som bør nærmes med respekt. Foto: Middelfart Museum.

Nationens sejr

Lillebæltsbroens åbning d. 14. maj 1935 var en festdag for hele landet, og fik hovedomtale i alle landets aviser. Landets ledere var til stede ved åbningen, og mest prominent var naturligvis kongen Christian X. Kongen har selvfølgelig nogle åbenlyse motiver til at fremhæve fædrelandet. Ikke desto mindre er hans indvielsestale karakteristisk, idet størstedelen, at det meste af materialet om Lillebæltsbroen, er præget af dels en hyldest til teknikken, dels hyldest til nationen. Her er hvad kongen sagde:

"Det er en historisk begivenhed vi idag er vidner til, da forbindelsen landfast knyttes mellem Fyn og Jylland. Må broen ikke blot stå som et monumentalt minde for vort slægtleds tekniske dygtighed, men også tjene til vekselvirkning mellem befolkningen på Fyn og Jylland, til ære og gavn for vort fædreland. Idet jeg erklærer Lillebæltsbroen for åbnet for trafikken, udbringer jeg et trefoldigt "Danmark leve! Det leve!".[25]

Denne åbningstale, som man må formode har været hørt af en stor del af landet, sætter broen ind i en danmarkshistorisk kontekst. Det er ikke alene en historisk begivenhed for samtiden, men også for eftertiden, idet broen er et *"monumentalt minde"*. Fortiden og fremtiden er her defineret ud fra samtiden, forstået på den måde, at fortiden er noget, der har ledt til denne begivenhed, mens

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fremtiden er noget, der vil mindes denne begivenhed. Samtiden er med andre ord et højdepunkt i historien, karakteriseret ved teknisk dygtighed. Udbyttet af denne dygtighed er dels vekselvirkning mellem Fyn og Jylland, dels et minde til ære for fædrelandet. Sammenkædningen af teknikkens muligheder med stolthed over fædrelandet er underordnet den forestilling, at samtiden har opnået et civilisatorisk højdepunkt.

Det er karakteristisk for talen, at broen ikke bare er et stykke teknik til gavn, men også rummer en ikke-fysisk værdi, en form for symbolværdi, som er knyttet til nationen. En æresfølelse overfor det som skal huskes af eftertiden, altså "vort slægtleds tekniske dygtighed". Udtrykket i sig selv giver et fingerpeg om, at æren har noget at gøre med tre ting: landets historie, som er slægten, teknologiens udvikling og endelig evnen til at udnytte denne udvikling. Teknologien har så at sige forenet historien med de samtidige evner. Den har virket som forbindelsesled, som en art mental bro, og opførelsen af den konkrete, fysiske bro sker i samspil med denne tanke. Ligesom vi så det med teknikkens forhold til naturen, er der i teknikkens forhold til historien tale om et metafysisk forbindelsesled, der med broen formuleres og visualiseres. Derfor opfattes broen også som en historisk nødvendighed, ligesom den gjorde det i indledningen til Banechef Flensborgs bog om Lillebæltsbroen, som er omtalt tidligere. Her var broen slet og ret en historisk nødvendighed for at kultivere landskabet. Hos kongen er broen en nødvendig del af udviklingen i kultiveringen af historien selv. En kultivering der beror på teknisk dygtighed, men som skabes i samspil med broens egen symbolværdi som forbindelsesled mellem to ellers uforenelige dele.

Hædersgæsterne ved indvielsen af broen d. 14. maj 1935 var krigsveteraner fra det danske nederlag til Tyskland i 1864, hvor Danmark måtte afstå Sønderjylland. Veteranerne fik alle et kongeligt håndtryk. At indvielsen af broen skulle være en begivenhed, der på den måde skulle give veteranerne oprejsning, må forstås som om, at broen på et eller andet plan havde genoprettet, hvad der var tabt i 1864. Som national begivenhed trækker broen således spor tilbage til spørgsmålet om Sønderjylland, der ikke alene delte Danmark helt konkret, men også politisk.

Der var sket noget med den danske identitet i forbindelse med genforeningen i 1920, der gjorde at man kunne beslutte og opføre Lillebæltsbroen. Det hedder således hos Banechef Flensborg, at "Efter genforeningen... hvorved Broens Betydning for Forbindelsen mellem Landsdelene var bleven yderligere forøget, syntes der.. Haab om en gunstigere Modtagelse i Rigsdagen af et eventuelt broforslag".26 Genforeningen gav en følelse af, at Danmark blev samlet efter i lang tid at have været et amputeret land. Opførelsen af broen er en direkte forlængelse af genforeningen, og det giver broen ny betydning. En betydning, der har det konkrete grundlag, at landet nu har flere indbyggere, der kan tænkes at ville krydse bæltet. Men også den symbolske betydning der ligger i samlingen af et amputeret land, understreges ved at knytte landsdelene tættere sammen rent trafikalt. Broen som en samling af to parter ligger således i forlængelse af genforeningen mellem Sønderjylland og resten af Danmark i 1920, forstået på den måde, at broen bliver symbol på genoprettelsen af den tabte ære fra 1864. Dette er med til at forklare, hvorfor materialet om broen gentagne gange taler om en ære, der er knyttet til nationale og historiske forhold.

Genforeningen og Påskekrisen i 1920 havde tydeliggjort en række politiske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

modsætningsforhold mellem konservative og nationale kredse på den ene side og socialdemokratiske og radikale på den anden. Førstnævnte talte blandt andet Dannevirke- og Flensborgbevægelserne, De konservative, Venstre og ØK's magtfulde direktør H.N. Andersen, der også var kongens fortrolige rådgiver. De lagde vægt på historien og nationen, mens de radikale/socialdemokratiske tog udgangspunkt i folkets holdning til et emne på samtidens præmisser.

Set i lyset af forbindelsen mellem genforeningen i 1920 og Lillebæltsbroen, synes det, at specielt den nationale retning kommer til udtryk i materialet om broen. De analyserede eksempler på forholdet mellem teknik og nationalitet: kongens tale, udgivelserne om broen, tidens populærvidenskabelige udgivelser opfatter alle teknikken som noget, der relaterer til historien og nationen. Det før omtalte æresbegreb synes således at have visse paralleller med holdningen hos de konservative, nationale kredse, der var den ene del af påskekrisen. Også personmæssigt er der sammenfald. Mest iøjnefaldende er naturligvis at kongen går igen som hovedperson i begge henseender. Men også på den realpolitiske scene går H.N. Andersens linie igen, idet Andersens personlige ven Thomas Madsen-Mygdal var statsminister i en periode, hvor centrale dele af broens beslutningsproces fandt sted, nemlig mellem 1926 og 1929.

Hvor Lillebæltsbroen i konservative og nationalt orienterede kredse bruges til at hylde nationen, fokuserer en mere progressiv fløj, tilsyneladende knyttet til Socialdemokratiet, i højere grad på broen, som et gode til landets borgere. Socialdemokraten Friis-Skotte, der var trafikminister ved broens åbning, proklamerer således som afslutning på en artikel i Socialdemokraten, at *"En aarlig Tur Landet rundt skulde snart være enhver dansk Borgers Menneskeret"*.[27] I stedet for historie og nation, lægges der her vægt på samtid og individ. Her bliver teknikken ikke et middel til ære for nationen, men til menneskerettigheder. Og i stedet for at være anledning til at hylde nationen er broen her anledning til at rejse i den, at undersøge den. En anden socialdemokrat Julius Bomholt skriver året efter broens indvielse, at den var *"en begivenhed, der er et vidnesbyrd om de produktive kræfter i folket og derfor bliver et middel til national selvbekræftelse"*.[28] Et politisk tendentiøst statement, der forsøger skaffe sine vælgere æren for broen, og der som kilde har den ulempe, at det er retrospektivt. Ikke desto mindre er det interessant, at Bomholt forbinder de produktive kræfter med national selvbekræftelse. Hvor kongen i sin indvielsestale talte om *"vort slægtleds tekniske dygtighed"*, taler Bomholt om *"produktive kræfter"*. Og hvor kongen taler om *"ære og gavn for vort fædreland"*, taler Bomholt om *"national selvbekræftelse"*.

Her udkæmpes en retorisk kamp. En strid om sproget, hvor en progressiv fløj kæmper en horisontal kamp for samtid og klasse, mens en konservativ fløj kæmper vertikalt for historie og nation. Den ene ser en ret til at udforske landet, den anden en pligt til at ære det. Men begge er enige om, at der er noget at bekræfte, noget der er værd at udforske eller ære. Begge ser broen som eksponent for nationens sammenhold. Derfor er det netop dette DSB's generaldirektør Knutzen, der som embedsmand skal balancere mellem de to fløje, må lægge vægt på i sin tale til broens indvielse:

"Jeg kan idag forsikre Dem om at, alle fra Chefen til den yngste Medarbejder er besjælede af Ønsket om at tjene den danske Befolkning så godt som muligt... Den Enighedsfølelse som har skabt dette nye

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og stærke Bånd mellem Landsdelene og så sandt som Enighed gør stærk, må jeg heri se et Varsel for Samling i Fremtiden. Samling mellem Københavner, Sjællænder, Fynbo og Jyde. Mellem Borgerne og Samfundets Tjenere og de største industrielle Foretagender".[29]

Talen tilgodeser både progressive og konservative kræfter. Den institution, der helt konkret har stået for at bygge broen prøver nu at bygge bro mellem de to fløje. Talens kodeord er således enighed og samling. Broen er her en forening af både social og national karakter. Den er enighed og sammenhold, hvilket lige nøjagtig er det, som de to fløje er fælles om i forståelsen af broen, selvom det sker på to forskellige baggrunde. Delingen mellem progressive og konservative kræfter er ikke kun udtryk for politisk forskellighed, men også for at den rationalitet og fremtidsoptimisme, som især havde domineret det 19. århundrede, siden 1. verdenskrig havde været under beskydning. Den retoriske kamp om broen er således også et udtryk for en brydning i verdensanskuelse, hvor fremtidsoptimismen henholdsvis udfordres og forsvares af de to fløje.

Broen som myte

Analysen af materialet om Lillebæltsbroen har vist, hvordan broens egen symbolværdi har betydning for de måder, der tales om den på, en betydning som har forgreninger ud i både samfund og tid. For at nærme mig en præcision af *broens væsen* vil jeg kigge nærmere på den mytiske betydning broen indeholder. Det gælder såvel fænomenet bro som artiklens konkrete eksempel, Lillebæltsbroen.

Helt tilbage i oldtiden blev broen brugt i både konkret og overført betydning. Betegnelsen for en romersk præst i hedenskabens tid var pontifex, hvilket betyder brobygger. Titlen blev siden overtaget af den kristne kirke, og den dag i dag er pavens officielle titel Pontifex maximus, den øverste brobygger, refererende til dennes forbindelse til Gud. Også i nordisk mytologi er broen noget, der forbinder de levendes og de dødes riger. Ligesom i børnelegen *"bro bro brille"*, er broen i den nordiske mytologi et sted, hvor man risikerer at blive stoppet, såfremt man ikke har gjort sig fortjent til at passere. Her betegnes den som en *Gældebro*, hvor mennesket skal stå til regnskab for sine gerninger.[30]

I tiden omkring opførelsen af Lillebæltsbroen forbandt mange nok fænomenet bro i dets symbolske betydning med den fremtrædende ekspressionistiske malergruppe Brücke, der dominerede den kontinentale kunstscene i starten af århundredet. Gruppens navn stammede netop fra den forfatter, der om nogen blev indbegrebet af *Guds død*, nemlig Nietzsche, der i en sætning fra bogen *Also sprach Zaratustra* bruger broen som et billede på menneskets forbindelse til en idealverden. I malergruppens fortolkning forstås kunsten således som en mulig forbindelse med *"det egentlige"*,[31] en vej til en slags universel sandhed, der ligger uden for almindelig, sproglig rækkevidde.

I materialet om Lillebæltsbroen er der også eksempler på, at en mytisk retorik følger fremstillingerne af broen. Hos Aage Brandmose hedder det om bunden af bropillerne, hvor arbejderne kunne arbejde i atmosfærens tryk, selvom de befandt sig på bunden af havet, at *"Denne mærkelige underverden er så svanger af mystik, at det virker knugende"*.[32] Den menneskelige sejr over naturen, som broen er udtryk for, har gjort det muligt at få indtryk af underverdenen. Det sejren har bragt vinderne er tilgængelighed til noget utilgængeligt.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Broen foreviges ved fotografering. I tiden omkring broens tilblivelse blev øjeblikket en vigtigere del af verden i takt med, at muligheden for det flygtige liv blev større. Foto: Middelfart Museum.

Broens mytologi bruges til at skabe en vej til *det egentlige* af Brücke, mens bropillerne hos Brandmose er en vej til underverdenen.

Banechef Flensborg skriver om forbindelsen mellem Jylland og Fyn, at *"den sov Tornerose Søvn indtil den for en Snes Aar siden vaagnede til nyt Liv ved Fremkomsten af Automobilerne...."*.[33] En eventyrlig søvn, som broen definitivt vækker. Og metaforen med teknikken som vækker naturen går igen i den populærvidenskabelige udgivelse *Teknikkens Vidunderland,* hvor en Dr. Überall tager ungdommen med på en opbyggelig rejse i dette land. En rejse, der blandt andet går ned til minerne og ser *"hvordan Kullene, under Sved, Larm og Livsfare vækkes af deres tusindaarige Søvn for at bruges i Menneskenes Tjeneste"*.[34] Her ses naturen som noget eventyrligt og romantisk, der *"får nyt liv"* ved at blive vækket. Naturen gendannes altså af teknikken og dermed gendannes den mytiske karakter også. Den nye myte står i "menneskenes tjeneste" og prøver ikke at forbinde mennesket med Gud. Derved opstår et tomrum og en efterfølgende undersøgelse af tomrummet, der synes at være del af den moderne, sekulære verden. I Lillebæltsbroens tilfælde er denne søgen karakteriseret ved at broen giver anledning til at sammenligne mennesket med det, som omgiver det. Den moderne bromytologi bliver et forsøg på at spejle mennesket i historien, i naturen og i sine omgivelser. Broens metafysiske formål bliver selviden-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tificering, og broen selv bliver symbol på vejen til en fuld identitet. Den som søger fuld identitet, mangler netop sådan en, og derfor bliver broens symbolik også et billede på det moderne menneskes splittede identitet.

Nyskabelserne i forbindelse med Lillebæltsbroen var ikke kun af trafikal karakter. Broen var også anledning til udvidelse af kommunikationsformer. Ved indvielsesfesten transmitterede Danmarks Radio som noget helt ekstraordinært direkte i en heldagsudsendelse, der også kunne høres i resten af Norden og i Tyskland.[35] Hverken før eller siden er et bygningsværk i Danmark blevet så gennemfotograferet som Lillebæltsbroen. Udover turisternes egne fotografier, var der faste fotografer ved broen som kunne lave personlige postkort derfra. Aage Brandmoses 8 kvartalsmagasiner om broen var frem for alt billedhæfter, som blev solgt fra kiosker i området omkring broen.

Andet "bro-merchandise" var blandt andet vimpler, vaser, cigaretholdere og platter med motiver af broen på. Byggesæt fandtes også i forskellige varianter. Dansk Legetøjsfabrik lavede den største på 1 meter og 3 centimeter, mens Teknos variant med over 300 dele var på 1 meter. *"Enhver dreng sættes herved i stand til at udføre en tro kopi af Danmarks største ingeniørværk"*.[36] Endelig fandtes der selskabsspillet *Med lyntog over Lillebælt*, som gav *"deltagerne lejlighed til at være med til at fuldføre bygningen af det imponerende ingeniørarbejde..."*.[37] Fælles for billeder, brætspil og byggesæt er at de foregiver at "være med", som der står i spillets instruktion. Når byggesættet ligeledes foregiver, at være *"en tro kopi"*, som man kan have i stuen, bliver den en slags stedfortræder for den rigtige bro. I stedet for en unik forekomst sættes en masseforekomst. Når Lillebæltsbroen eksponeres i den grad den gør, når dens egenart bliver en illuderende masseforekomst, som billeder og byggesæt, bliver også broens myte som en del af broens egenart en masseforekomst. Men er myten en masseforekomst er den ikke mere en myte, idet begrebet myte netop dækker over noget, der beretter om en tings oprindelighed og begrunder dens egenart. Myten forsvinder så at sige med egenarten eller med tingens aura.[38] Forstået sådan må masseeksponeringen af Lillebæltsbroen også forstås som en afmytologisering. Men reproducerbarheden er vel snarere en remytologisering, som jeg vil vælge at kalde det. Dette begreb skal tjene til at forklare omdannelsen af den gamle myte om broen, som forbindelsesled mellem menneske og Gud til en ny myte, hvor distancen mellem *"det egentlige"* og dets fremtoning, mellem aura og det reproducerede er væk. Broen så at sige afklædes sin oprindelige religiøst betonede myte, og overtages af en ny myte, der synes at fortælle om øjeblikkelighed i stedet for tidslig og rumlig afstand. Den nye myte er opbygget, så den er inden for menneskelig rækkevidde. Mennesket er selv med til at bygge den som samlesæt eller i brætspil, og manglen på egenart er blevet grundlaget for den nye myte, fordi den dialektiske opfattelse af afstand mellem mennesket og noget hinsides er borte. I stedet er det bevidstheden om øjeblikkets værdi, der er det mytiske i den nye myte. For netop øjeblikket rummer den egenartethed og oprindelighed, som konstituerer en myte. Øjeblikket sikrer at den nye myte ikke blot er en værdiladning, men rent faktisk en myte.

Lillebæltsbroens væsen

"Vi spørger efter teknikken og vil derigennem forberede et frit forhold til den".[39] Sådan skriver Martin Heidegger i ind-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ledningen til sit essay *"Spørgsmålet om teknikken"*, hvor han skelner mellem teknikken og teknikkens væsen. Når Heidegger spørger til teknikken, spørger han til den underliggende værensforståelse, der muliggør teknikken. Han mener således, at forståelsen af teknik som middel til et mål blokerer for en egentlig forståelse af dens væsen. *"Teknikkens væsen er ikke noget vi behersker, men er derimod en bestemt værensforståelse, som præger vores samtid"*.[40] Teknikkens væsen er altså den form for forståelse, der gør at man for eksempel opfatter naturen, som en ressource. Dette væsen kalder Heidegger for stillads, fordi forståelsen *stiller* virkeligheden for mennesket: *"Stillads hedder det forsamlende i den stillen, som stiller menneskene, dvs. udfordrer dem til at afdække det virkelige ... som bestand"*.[41] Teknikkens væsen er naturligvis knyttet til teknikkens tidsalder, men det er dens væsen, der gør selve teknikken mulig. De tekniske frembringelser skyldes, at mennesket opfatter verden som teknisk.

Heidegger spørger til teknikken generelt, og hans svar er også generelt, forstået på den måde, at det han beskriver, er en slags teknikkens paradigme. Men er det muligt at gå mere specifikt til værks og spørge til en enkelt teknisk frembringelse, broen? Og endnu mere konkret fokusere på en helt speciel bro, Lillebæltsbroen.

For at komme tættere på selve broens væsen vil en inddragelse af sociologen Georg Simmels essay *"Bro og dør"*[42] være gavnlig. I *"Bro og dør"* optræder broen som metafor for den menneskelige erkendelsesproces, hvor mennesket hele tiden skifter mellem at *"adskille det forbundne eller forbinde det adskilte"*. Også her er det en tankemåde, der producerer broen: *"Kun for os er en flods bredder ikke blot væk fra hinanden men adskilte; hvis ikke vi først forbandt dem i vores tanker, i vores behov og i vores fantasi, ville idéen om adskillelse ikke give nogen mening"*. Kun fordi vi forestiller os broen, bliver den praktisk mulig. Dermed adskiller Simmel, ligesom Heidegger, forestillingen om broen fra broen som teknisk konstruktion.

Men broen er også et udtryk for menneskets vilje, ja den er nærmest indbegrebet af den, idet den konkrete opførelse, som kan sanses og bruges, bliver symbol på vores viljebestemte kontrol med rummet: *"Viljen til at forbinde er i sig selv blevet en formgivning af ting"*. Ved at synliggøre viljen til forbindelse får broen en æstetisk værdi, som Simmel sammenligner med portrætmaleriet. Det portrættet gør, er at det fryser såvel den fysiske, som den mentale livsproces, fastholder livet fra et bestemt tidspunkt vel vidende at dette tidspunkt er en illusion, fordi tiden konstant forandres og forandrer. Portrættet samler så at sige en flydende tid og gør den til en *"bestandig fremkaldelse, som virkeligheden aldrig viser og aldrig vil kunne vise"*.[43] På samme måde er broen et fikseret billede på en bevægelse, der ignorerer, at bevægelsen forandrer. Symbolet på viljen til forbindelse bliver også et symbol på viljen til at samle tiden, at holde fast på en *flydende* tid.

I kongens indvielsestale til Lillebæltsbroen var den centrale pointe, at broen skulle *"stå som et monumentalt minde for vort slægtleds tekniske dygtighed, men også tjene til vekselvirkning mellem befolkningen på Fyn og Jylland..."*.[44] Set gennem Simmels optik er kongens tale et eksempel på, hvordan broen forstås som et statisk billede, et monumentalt minde, der samtidig indeholder en *flydende* vekselvirkning. Ligesom portrætmaleriet, visualiserer broen den fysiske og mentale livsproces, her *"vort slægtleds tekniske dygtighed"* i et statisk monument, vel vidende, at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

monumentet repræsenterer noget umonumentalt, en vekselvirkning. Broen holder fast på en tid, der per definition ikke kan fastholdes. Og som symbol på at fastfryse den konstant forandrede og forandrende tid rummer broen en helt særlig symbolværdi. "At fryse bevægelse så den bliver til fast struktur, som både opstår af bevægelsen og afrunder den. Denne mekanisme ses i sin yderste konsekvens i opførelsen af en bro."[45] Opførelsen af broen er for Simmel altså det ultimative sted til at konkretisere, hvordan den foranderlige bevægelse fastholdes i et monument, der både begynder denne bevægelse og slutter den. På et erkendelsesteoretisk, såvel som et kulturanalytisk plan giver denne udlægning af broen et billede af menneskets trang til at indkredse og opholde tiden, men også af denne artikels umulighed. Dermed bliver Simmels udlægning af broens symbolværdi parallel med den øjeblikkelighed, som tidligere er omtalt i forbindelse med remytologiseringen af broen. Broen som symbol på nødvendigheden af at fastfryse det øjeblik, der er gået så snart det er nævnt. Broen som det ideelle udtryk for menneskets forhold til øjeblikkets kompleksitet.

Det er således ikke tilfældigt at Simmel bruger kunstmalerens portrætmaleri til at forklare broen. Kunstens evne til at frigøre sig fra virkeligheden for at nå en bestemt erkendelse, der ikke kan nås inden for virkelighedens rammer, går igen i broens symbolik. At fastfryse det øjeblik, der er gået så snart det er nævnt er umuligt i virkeligheden, men muligt som symbol.

Det er Heideggers pointe, at der skal noget særligt til at slippe fri af forholdet til teknikkens væsen. På den ene side bruger han sin videnskabelighed og sit analyserende intellekt til at forberede dette frie forhold. På den anden side erkender han, at der kræves en intuitiv tilgang for at have mulighed for at frigøre sig. "Derfor er det tilrådeligt først og fremmest at lægge mærke til vejen og ikke blive hængende ved enkelte sætninger eller afsnit".[46] I dette citat som er fra indledningen til hans essay, antyder han, at det er i selve tænkningens form, at det frie forhold skal søges. I forhold til den videnskabelige fremstilling af broen, må dette betyde, at fremstillingens form må afspejle dens indhold for at nå det frie forhold og for at forstå dens væsen. I respekt for Heideggers erkendelse af betydningen ved tænkningens og fremstillingens formmæssige karakter har det været ambitionen i denne artikel at tilstræbe en form, der afspejler broen som forbindelsesled for på den måde at give en ekstra dimension til forståelsen af broens væsen. Ved at bruge Lillebæltsbroen, som empirisk grundlag for en bredere teoretisk undersøgelse af modernitet, er artiklens egen formmæssige struktur et forsøg på at bygge bro mellem det konkrete og det abstrakte, mellem empiri og teori, mellem Lillebæltsbroen og modernitet.

Noter

1. Petersen, Bent: Broen der aldrig blev bygget, Vejle amts årbog 1989, s. 64 - 65.
2. Flensborg, Holger: Lillebæltsbroen Aabningsåret 1935, 1935 s. 4.
3. Socialdemokraternes ordfører i brospørgsmålet Johan Bjerring ved Folketingets førstebehandling af lovforslaget i december 1923. Her gengivet fra Juhler Hansen, Sanne og John: Et eventyr i stål og beton, 1996, s. 30.
4. Juhler Hansen: Et eventyr i stål og beton (se note 4), s. 26.
5. Interview m. formanden for Fredericia Grundejerforening, Landsretssagfører H. Nordvang i Fredericia Folkeblad d. 1/5 1935.
6. Strøm, Torvald: Teknikkens sejr og arbejdsløshedsproblemet, 1927, s. 11.
7. Sst. s. 9.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

8. Juhler Hansen: Et eventyr i stål og beton (se note 4), s 41.
9. Københavns befæstning var nedlagt i 1922, og i 1932 besluttede rigsdagen at omlægge hæren, så den kun var i stand til at markere landets neutralitet og ikke forsvare den.
10. Flensborg, Lillebæltsbroen (se note 2), s. 1.
11. Sst.
12. Sst.
13. Brandmose, Aage: Lillebæltsbroen, Brandmoses Kvartalsmagasin Nr. 2, 1933, sidste side.
14. Juhler Hansen: Et eventyr i stål og beton (se note 4) s. 119.
15. Monberg, Axel: Lillebæltsbroen under bygning, 1932, s. 4.
16. Sst. s. 8.
17. Socialdemokraten, 15/5 1935 s. 4.
18. Sst.
19. Bauman, Zygmunt: Time and space reunited, International Framtider vol. 9, Sverige 1999, s. 10 (egen oversættelse).
20. Denne opfattelse af rumlig afstand er inspireret af Schivelbusch, Wolfgang: Järnvägsresandets historia, Sverige 1984, kap 3.
21. Shieldrop: Teknikkens Vidundere (se note 19), s. 6.
22. De Danske Statsbaner: Lillebæltsbroen, 1935, s. 71 – 72.
23. Sst. Fig. 81, s. 73.
24. Strøm: Teknikkens sejr (se note 7), s. 11.
25. Talen er citeret fra Juhler Hansen: Et eventyr i stål og beton (se note 4), s. 176.
26. Flensborg: Lillebæltsbroen (se note 2) s. 3.
27. Socialdemokraten, 15/5 1935.
28. Fra Julius Bomholt: Danmark i Fest og Glæde, 1936. Her citeret fra Juhler Hansen: Et eventyr i stål og beton (se note 4) s. 173.
29. Talen er citeret fra Fyns Tidende d. 15/5 1935.
30. Fenger, Ole: På gældebroen skal vi gøre regnskab for vor dumhed, dagbladet Information, d. 8. oktober 1988.
31. Dube, Wolf-Dieter: Kunstnergruppen Brücke, Lousianna Revy, 25. årgang nr. 1, oktober 1984. Udtrykket "det egentlige" er således hentet herfra.
32. Her citeret fra Juhler Hansen: Et eventyr i stål og beton (se note 4), s. 127.
33. Flensborg: Lillebæltsbroen (se note 2), s. 2.
34. Bulowa, Ernst: Teknikkens vidunderland – forklaret for ungdommen af Dr. Überall, 1933, s. 1.
35. Juhler Hansen: Et eventyr i stål og beton (se note 4), s. 181.
36. Citatet er fra brugsvejledningen til byggesættet. Citeret fra Juhler Hansen: Et eventyr i stål og beton (se note 4), s. 90.
37. Citatet er fra brugsvejledningen til spillet. Citeret fra Juhler Hansen: Et eventyr i stål og beton (se note 4), s. 90.
38. Denne analyse er inspireret af Walter Benjamins essay *Kunstværket i dets tekniske reproducerbarheds tidsalder.*
39. Heidegger, Martin: Spørgsmålet om teknikken og andre skrifter, 1999, s. 36.
40. Dan Zahavi: Indledning til Spørgsmålet om teknikken, 1999, s. 27.
41. Heidegger: Spørgsmålet om teknikken (se note 65), s. 50. Begrebet "stillads" (GeStell) er nødvendigt for at forstå Heideggers essay og er derfor forklaret tilnærmelsesvis. Det er imidlertid umuligt at give en dækkende forklaring af det meget komplekse begreb, som det anvendes af Heidegger, indenfor denne artikels rammer.
42. Simmel, Georg: Bridge and Door, *Rethinking architecture*. England 1997.
43. De seneste 3 citater er alle fra Simmel: Bridge and door, s. 1 og 2.
44. Talen er citeret fra Juhler Hansen: Et eventyr i stål og beton (se note 4), s. 176.
45. Simmel: Bridge and Door (se note 71), s. 1 (egen oversættelse).
46. Sst. s. 36.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Pøblens stemme
- refleksioner over rygters kildeværdi

Af Lars Vangen Christensen

Fortid og Nutid, september 2004, s. 19-33

Rygter hører vi alle steder – på jobbet, blandt venner, i dagligdagen og til fest. Dette er ikke noget nyt. Også fortidens mennesker har spidset ører, når rygter er blevet fortalt, og har beredvilligt underholdt hinanden med rygter om de kongelige, de store og de fornemme. Rygter er hidtil stort set blevet afvist som brugbare kilder til fortiden. De fleste historikere har ikke betragtet rygter som interessante undersøgelsesobjekter, men snarere søgt at korrigere for rygter i kilderne for at nå frem til fakta. I artiklen argumenteres for, at rygter spillede en væsentlig rolle for fortidens mennesker, og at de kunne have stor indflydelse på begivenhedernes gang. Der reflekteres over hvordan rygter og de sammenhænge, de er opstået i, kan anvendes som kilder til verdensforståelser, magtkampe og mentaliteter, og måske give nye erkendelser om historiske perioder og begivenheder. Den psykologiske og socialpsykologiske forskning på området berøres og der gives historiske eksempler på situationer, hvor rygter har haft indflydelse.

Lars Vangen Christensen, f. 1975, cand. mag, arkivar ved Københavns Stadsarkiv. Har skrevet speciale om rygter og bedrag i 1700-tallet og bidraget med artiklen *Den falske Caroline Mathilde* til *Rygternes Magt* (2004).

Rygtedyret

Forestillinger om rygter går langt tilbage i tiden. I den græsk-romerske mytologi personificeredes rygter af skabningen *Fama*, et fuglelignende hunkønsvæsen, der havde lige så mange øjne, ører, tunger og læber, som det havde fjer. Til trods for, at hun ikke betragtedes som en regulær guddom, fandtes der i Athen et alter til hendes ære, og man mente, at selvom hun færdedes langs jorden, var hendes hoved i skyerne.[1]

En lignende beskrivelse findes i den københavnske avis *Kiøbenhavns Aftenpost* i slutningen af 1700-tallet: »*Rygtet, dette tusindmundede, tykkiævede Dyr, hvis hele Legeme er besat med nette Vinger, og hvis Been er saa lange, at de rage 10 Skridt, naar andre tage et.*«[2] Den anonyme forfatter giver i form af en fantasifuld fabel sit bud på rygtedyrets farverige eksistens, hvordan det skaber had, misundelse, splid og fjendskab, og ikke er til at slippe af med, når det først har bidt sig fast. Det kan meget vel tænkes, at han har kendt til den græsk-romerske myte, de metaforiske ligheder er i hvert fald slående.

»Rygtedyrets« udseende er spækket med symboler på rygtets egenskaber. Først og fremmest hentydes der til rygtets hurtighed. Det bevæger sig let og ubesværet som en fugl med tusind vinger, eller stavrer af sted på sine lange ben, altid ét skridt foran alle andre. Li-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

geledes hentyder dyrets mange øjne, ører og munde til flere aspekter ved rygter. For det første tager rygter tit udspring i genfortællinger fra øjenvidner. De mange øjne må symbolisere, at der overalt er øjne, som er parat til at observere, registrere og fortælle videre. Heraf kommer så de tusind munde, der beredvilligt sprederygtet, deraf også de tykke kæber, der må være et resultat af den megen snak.

Det moralske sigte med historien er klar: rygter er noget skidt! Ikke desto mindre formår forfatteren samtidig at beskrive den uimodståelige tiltrækning rygter har på mennesker, noget læseren sandsynligvis kunne nikke genkendende til. Rygter var nemlig vigtige for 1700-tallets mennesker. Tænk blot på den berømte forfatter Charlotte Dorothea Biehl (1731-88) og hendes mange brevvekslinger med venner og bekendte om livet i København. Her blandes sladder gerne med efterretninger om egne oplevelser, og der tages stilling og kommenteres på baggrund af tvivlsomme rygter.[3]

Endnu et par eksempler på satire over rygtefænomenet findes i den københavnske avis *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* fra 1805 og 1806.[4] Artiklen er udformet som en *"Skrivelse fra Rygtet"* til udgiveren. "Rygtet" henvender sig til offentligheden for at bekræfte, at det ikke, som "rygterne" ellers ville vide, er afgået ved døden. Tværtimod kundgør det stolt: *"Jeg er overalt ingen Elsker af Publicitet; jeg ynder mere den strengeste Incognito. Under Anonymitetens forskiellige Masquer kan jeg just have mine store Løier […] O, jeg er med i alle Klubber, i alle Assembleer, Concerter, Baller, lærde og ulærde Sammenkomster. Baade jeg og hele min Slægt trives derved ret vel i denne Tid."* Rygtet trives altså bedst med i al hemmelighed at infiltrere sociale sammenkomster, og på den måde agere i det skjulte. Med denne beskrivelse sigter forfatteren sandsynligvis mod den anonymitet, der oftest kendetegner spredningen af et rygte. Den person som fortæller rygtet kan (og vil) sjældent selv stå inde for rygtets indhold, men henviser til noget han "har hørt", noget "man siger" eller andre anonyme kilder. Artiklen kan ses som en advarsel mod, at undervurdere rygter, og en påmindelse om deres betydningsfulde rolle i alle sociale sammenhænge. Lignende overvejelser ser ud til at danne baggrund for den mindst ligeså satiriske *Indbydelsesplan til et nyt Selskab* skrevet under pseudonymet William Slanderer. Han kundgør, at ville *"oprette et Selskab, som jeg giver Navn af Bagtalelses=Klubben"*, hvor det skal være målet, at dyrke *"den behageligste, den morsommeste, den uudtømmeligste af alle Fornøjelser[…]Bagtalelsen"*. Det er planen at *"tolv Personer bestemmes til at luske omkring i Byen, og opspore Familieanecdoter, ufordelagtige Rygter om Folk, imod at hver af dem faaer 100 Rdlr."* og han fortsætter: *"Naar tiden tillader det, foredrages ogsaa den Konst at uddrage Gift af de uskyldigste handlinger, og at udsprede løgnagtige Rygter o.s.v."*. Det er tydeligvis forfatterens mening, at København er hjemsted for rygter og bagvaskelser, og satiren er hans måde at udtrykke foragt for disse aktiviteter. Han går endda så langt som til at udstille sin egen nevø, der efter hans udsagn er *"en lang Lømmel, der allerede i to Aar har været mig til Byrde og er et dagligt Inventarium hos hver Conditor i hele Byen […] Nu bagtaler han folk."*

Det kan synes som om en hel selskabelighedskultur i København var bygget op om rygter. Tænk på den betydning, som rygterne omkring Johann Friedrich Struensee og dronning Caroline Mathildes affære fik for Struensees skæbne i 1772.[5] Her var forskellen mellem en hemmelig affære og rygter lig med forskellen mellem liv og død. I den brede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Man kan næsten fornemme en summen fra de mange stemmer når man betragter dette træsnit af gadelivet i København i 1700-tallet. Personernes ansigtsudtryk er sigende: der bliver lyttet og fortalt med stor glæde. Ukendt kunstner, Det Kongelige Bibliotek.

befolkning var rygter noget man lyttede til. For det første udgjorde de en betydningsfuld del af den nyhedsinformation, som var til rådighed. De skriftlige medier var oftest strengt censurerede, enten fra officiel side eller via selvcensur.[6] For det store antal, som ikke kunne læse, var præstens censurerede meddelelser i forbindelse med prædiken en af de få muligheder for at orientere sig om, hvad der foregik. Hvis man ville vide noget om, hvad der »virkelig« foregik i København, ved hoffet, på slagmarken eller om andre interessante emner, var det en god idé at lytte til »ordet på gaden«. Der blev snakket og udvekslet oplysninger på den lokale kro, på markedspladsen, foran kirken - ja, alle steder, hvor folk mødtes. Hvis man var heldig, kunne man her få de oplysninger, der ikke blev trykt i aviserne, eller som ikke på anden måde blev offentliggjort. I disse fora florerede rygterne.

Forbud og bekæmpelse

Statens forsøg på at bekæmpe rygter tyder på, at de har været almindelig udbredt, og dermed også har udgjort et

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

reelt problem. Her er hvad styret i 1805 mente om rygter i aviser: »*At der i de offentlige Tidender aldeles ikke maa indføres Rygter om almindelige eller offentlige Foranstaltninger, eller om Borgernes huuslige Stilling og private Liv,…*«[7]. På denne måde forsøgte man at lovgive sig ud af problemerne og dermed foregribe spredningen af rygter. Men det var ofte også nødvendigt, at skride ind når skaden var sket, og forsøge at forhindre rygterne i at sprede sig yderligere. Fx indskærpede man overfor befolkningen i en bekendtgørelse af 15. september 1810 fra Danske Kancelli, at nogle særlige rygter, som florerede i København, ikke havde noget på sig: »*Ethvert Rygte om forestaaende Tildragelser, som kunde være nedslaaende og foruroligende for Residentsstadens og Hans Majestæts øvrige Undersåtter* […] *er at betragte som aldeles ugrundet Opdigtelse* […].«[8]

Denne direkte form for rygtebekæmpelse ved hjælp af dementering var typisk for tiden. Endnu et eksempel finder vi i foråret 1775, hvor både Danske Kancelli og Københavns Magistrat måtte skride ind overfor rygter om, at 1 rigsdaler sedlerne ville blive kasseret eller reduceret i værdi. Dette havde intet på sig, men havde alligevel udgangspunkt i virkeligheden. Danske Kancelli udsendte 11. Maj en forordning, der med ét slag opskrev værdien af alle rigsdalersedler på de vestindiske besiddelser med 25 pct.. Formålet var at forbedre de økonomisk trængte indbyggeres betalingsdygtighed.[9]

Men ukendt af hvilke årsager fik denne nyhed nogle indbyggere til at tro, at 1 rigsdaler sedlerne i København ville blive annulleret, og dermed miste deres værdi. Et tiltag, som uden tvivl ville få alvorlige konsekvenser for mange mennesker. Rygterne har åbenbart hurtigt ophidset en del mennesker og skabt tumultlignende scener i hovedstaden, for allerede 13. maj udsendes en plakat »*Anlangende et falsk Rygtes udbredelse, om Én Rigsdalernes reducering*«, hvor der bl.a. står: »*Saa give Vi hermed Vore Undersaatter dette Rygtes Falskhed tilkiende, befaler enhver at hvile i dette Vores Kongelige Ord, og paa det allerstrængeste forbyder den skammelige Sammenløb, som Vi med Fortrydelse denne Dag haver seet*«.[10]

Denne henstilling til stadens borgere havde umiddelbart ikke den ønskede effekt, herom vidner Danske Kancellis henvendelse til Københavns Magistrat 15. maj, hvor man ønsker genopsættelsen af en plakat fra 1773, der indskærper overholdelsen, og hævdelse af lov og orden i København.[11] Om dette havde den ønskede effekt vides ikke, men det er tydeligt, at man fra styrets side ønskede at gribe hurtigt ind overfor rygter, og hvad de måtte afstedkomme af sammenstimlen og uro. Rygtebekæmpelse hang tæt sammen med opretholdelsen af den almindelige lov og orden.

Rygter havde altså statens opmærksomhed, både i den generelle lovgivning og i konkrete sager, hvor man søgte at sanktionere rygters udbredelse i det offentlige rum.

Jeg vil nedenfor vise, at rygter kan være vigtige kilder for historikere. Ovenfor er det allerede berørt, at rygter spillede en væsentlig rolle for fortidens mennesker og kunne være med til at forme begivenheders gang. Rygter er i det mindste af den grund vigtige for historikere.[12] Det er vigtigt at være opmærksom på den betydning, som rygter havde for både det almindelige og det politiske liv, og på at rygter er en god indfaldsvinkel til fortiden. Med udgangspunkt i den antagelse skal jeg give nogle bud på, hvordan man kan nærme sig rygter som kilder, og hvilke særlige fordele, der kan være i rygtestudier.

Jeg vil argumentere for, at rygter er interessante som analytiske udgangs-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

punkter for historieforskning, fordi rygter kan åbne for alternative forståelser af fortidige begivenheder. Dette indebærer først en diskussion af den sociologiske og socialpsykologiske forskning i rygter: definitioner og klassificeringer af rygter og deres rolle i magtkampe. Disse overvejelser følges op af refleksioner over, hvorfor rygter stort set har været ignoreret som kilder inden for historieforskningen, og hvad de er særligt gode til at vise. Sideløbende med disse mere teoretiske overvejelser gives en række eksempler på rygter i 17 og 1800-tallet.

Rygteforskning

Lad os først berøre nogle af de teoretiske indsigter, som de sidste ca. 50 års rygteforskning har produceret.[13] Når sociologer og socialpsykologer forsøger at definere begrebet, taler de ofte om »*uautoriseret information*«, hvor der ikke er »*tilstedeværelse af beviser*« og som derfor bliver en form for »*improviserede nyheder*«.[14] Rygter er altså udsagn, hvis sandhed betvivles. Dermed ikke sagt, at et rygte nødvendigvis er usandt. Noget der starter som et rygte kan med tiden vise sig at være sandt (og dermed ophøre med at være et rygte). Men så længe et udsagn har status af rygte betyder det, at der bliver stillet spørgsmålstegn ved sandheden deri. Rygter er altså udsagn af tvivlsom karakter, og står derfor i modsætning til det, man kalder fakta.

Sociologerne og socialpsykologerne lægger ligeledes vægt på, at rygter oftest består af mundtlige overleveringer mellem to eller flere personer. Det skal dog understreges, at rygter også kan forekomme i skriftlig form i fx aviser, bøger, skillingsviser ol., men dog oftest har et mundtligt ophav. Rygter er, som den anonyme forfatter i Kiøbenhavns Aftenpost pointerede, et produkt af »tykke kæber« og »tusinde munde«.

Når det kommer til spredningen af rygter mener de fleste rygteforskere, at den hænger sammen med særlige kontekstuelle omstændigheder. Ofte er det under krige eller i forbindelse med kriser, konflikter og andre uroligheder, at de trives bedst. Dette skyldes, at folk søger informationer fra rygter, når der hersker usikkerhed og flertydighed, og når det er vanskeligt at få informationer ad andre traditionelle kanaler. I usikre situationer kan det endog være ekstra vigtigt at holde sig orienteret om, hvad der foregår, og rygter udfylder derfor en central funktion. I samfund hvor informationsstrømmen er kontrolleret og censuren er streng, får rygter også en fremtrædende rolle, som en alternativ måde hvorpå folk kan tilegne sig oplysninger. Hvis ikke de officielle nyhedskanaler leverer varen, og de private medier som bøger, aviser ol. bliver censureret, så må folk vende sig til hinanden for at få den nødvendige information.

Tabu, ønsker, frygt og aggression

Potentielt kan rygter handle om hvad som helst, men i praksis er der dog visse temaer, som går igen. Ofte berører rygter temaer som konspirationer, penge, sex, sygdom og fremmede personer, sjældent alt på en gang, men ofte flere på samme tid.[15] Der er altså en tendens til, at rygter omhandler tabuer og adresserer det, der normalt ikke tales om. På den måde gør rygter det muligt for folk at fortælle om og diskutere emner, som ellers ikke er socialt acceptabelt at berøre. Der er altså videre grænser for hvad man kan tale om i form af rygter end i almindelig tale.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I tillæg til denne tematiske vinkel er det også muligt, at klassificere rygter efter hvad de udtrykker. Dette kræver nærmere fortolkninger af rygterne og deres kontekst. Man taler for det første om »ønskerygter«; altså de tilfælde, hvor håbet om at noget særligt skal ske, manifesterer sig i rygter om, at det allerede er hændt. Tanken er, at mennesker lader deres forhåbninger komme til udtryk gennem udsagn, der omhandler det ønskede (fx afslutningen af en krig eller en kongeligs genopstandelse), og man gennemlever på den måde disse begivenheder. Denne form for surrogativ oplevelse danner også baggrund for de såkaldte »skræmmerygter«, hvor rygtet udtrykker frygten for, at en begivenhed vil indtræffe, altså det modsatte af et ønskerygte. I disse tilfælde giver rygterne folk mulighed for at gennemleve en angst og på denne måde tage brodden af samme. For det tredje taler man om »aggressionsrygter«, som er møntet på at angribe bestemte personer eller grupper af personer. Fx når en person spreder rygter om en anden for at skade ham.[16] I disse tilfælde giver rygter afløb for fjendtlige følelser, der på en indirekte måde kommer til udtryk, men på en meget direkte måde rammer offeret.

Rygter på formel

To af rygteforskningens pionerer, de amerikanske psykologer Gordon W. Allport og Leo Postman mener, at et rygtes spredning hænger tæt sammen med to faktorer: For det første rygtets vigtighed for personerne involveret i rygtespredningen, og for det andet flertydigheden af den situation som rygtebærerne befinder sig i. De udtrykker sammenhængen i formlen: rygter=vigtighed × flertydighed.[17] Som den ovenfor omtalte kategorisering tages også her udgangspunkt i, at rygter tilfredsstiller nogle emotionelle behov hos den enkelte aktør. Hvis en person finder et rygte vigtigt (dvs. relevant), eller hvis rygtet, i fald det taler sandt, kan få betydning for personen, er han eller hun tilbøjelig til at videregive det. Hvis situationen samtidig er flertydig, og der er usikkerhed omkring det emne eller tema, som rygtet adresserer, vil personen være yderligere disponeret for, at sætte sin lid til rygtet, og dermed også til at give det videre. På denne måde vil antallet af rygter være ligefrem proportionelt med størrelserne af de to faktorer.

Den såkaldte »slavekrig« i 1848 er et glimrende eksempel på skræmmerygter, der kommer fuldstændig ud af kontrol netop på baggrund af usikkerhed og flertydighed. Under indtryk af de dramatiske begivenheder i marts 1848 - enevældens fald og Slesvig og Holstens forsøg på løsrivelse - og på kanten til den første slesvigske krig, bliver det meste af Jylland sat på den anden ende af rygter. Det rygtes, at frigivne slaver (fanger) fra fængslet i Rendsborg (vest for Kiel) er på vej op i Jylland for at hærge og plyndre. Man begynder med det samme at tage forholdsregler: byer barrikaderes, vagtposter udstilles, bønder opruster og kvinder og børn gemmer sig i rævehuler, mens andre flygter nordpå. Rygter om plyndringer, voldtægter og brændende byer går fra mund til mund, dukker op i aviserne og bliver til sidst spredt af både amtsrådsmænd, borgmestre og byfogeder. 29. marts hænger den 46-årige husmand Mikkel Jensen fra Vonge sig i sin stue efter at have hørt, at de tyske friskarer nærmer sig. Forvirringen er total - rygter af- og bekræftes i én uendelighed. Fx resulterer skudsalver affyret i glæde over afkræftelsen af et rygte i, at andre rygter opstår. Urolighederne står på i lidt over en uge, før det endelig den 2. april proklameres, at der udelukken-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

En scene i værtshuset Brokkensbod 1847. Værtshusene var samlingssteder både i by og på land, og har været blandt de bedste steder at høre de nyeste rygter og sladder. Dette maleri stammer fra tiden omkring Slavekrigen, og værtshuset har sikkert ikke set meget anderledes ud, end de værtshuse som rygterne om slavernes fremrykning spredtes i. Maleri af C.A. Schleisner, Københavns Bymuseum.

de har været tale om rygter, og at ingen fanger er undsluppet og ingen borgere kommet til skade (undtagen selvfølgelig Mikkel Jensen). Det vurderes, at cirka 100.000 jyske mænd har været under våben for at bekæmpe slaverne, og et meget større antal er blevet påvirket af »krigen«, fra grænsen i syd til Ålborg i nord.[18]

Årsagen til at rygterne kunne få en så stor udbredelse og så omfattende konsekvenser, skal netop søges i den næsten feberagtige stemning, som udviklede sig under indtryk af de dramatiske politiske begivenheder i starten af 1848. Den usikkerhed og flertydighed, som på denne baggrund opstod i befolkningen, gav en optimal grobund for rygter. Dertil har den anti-tyske/anti-slesvig-holstenske og nationalistiske stemning gjort, at i særdeleshed rygter med tyskere som fjendebilleder har haft gode vilkår. Rygterne om plyndringer, vold og ødelæggelse var et udtryk for den frygt for tysk aggression, der eksisterede i Danmark anno 1848. De involverede gennemlevede faktisk krigslignende tilstande udelukkende på baggrund af rygter. Der var ingen fjender, voldshandlinger, udplyndringer eller afbrændinger, men frygten drev befolkningen til at handle, som om det havde været tilfældet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Magten i rygterne

De fleste rygteforskere er enige om, at rygtespredning ikke kun er et spørgsmål om den enkelte aktørs psykologiske tilstand, men også i større eller mindre grad afhænger af nogle sociale dynamikker og historiske kontekster. Den amerikanske sociolog Tamotsu Shibutani taler om, at rygtet er et udtryk for kollektive transaktioner af information og ofte er med til at lette kollektive spændinger. Rygter afhjælper således kriser og er udtryk for et kollektivt forsøg på at forstå og tilpasse sig nye situationer.[19]

Flere forskere mener, at rygtet kan anvendes som et form for vindue til kulturen, eller som udtryk for en form for kollektiv bevidsthed.[20] Den franske forsker Jean-Nöel Kapferer kalder rygter for en form for folkelig virkelighed (popular reality). Han har nok ret i, at rygter ofte artikulerer virkelighedsopfattelser, som står i modsætning til de officielle versioner, og dermed kan betragtes som anti-elitære. I praksis vil det oftest være eliten, som har magt til at italesætte bestemte udsagn som rygter, og dermed vil det være dele af den folkelige virkelighed, der italesættes som rygter.[21]

Herfra er der ikke langt til at betragte rygter som redskaber, der anvendes af »folket« i konflikt med »eliten«. De fungerer på den måde som magtbekæmpende talehandlinger, der i selve deres eksistens udtrykker modstand. Rygter kan spille en væsentlig rolle i oprørske gruppers retoriske oprustning, og kan via skabelsen af konsensus hjælpe med at mobilisere mennesker i fællesskaber. Således viser utilfredshed sig ofte gennem rygter. Det kan fx give sig udtryk gennem insinuerende kritik af magten (»det er bare noget jeg har hørt, men…«), hvor fortælleren kan forholde sig »neutral« samtidig med, at han eller hun får mulighed for at udtrykke sig kritisk.[22] At referere rygter kan på den måde være en fordækt måde, hvorpå rygtebæreren kan give sin mening til kende. Som den engelske sociolog Peter Lienhardt udtrykker det: »*Rygter[…] er pøblens stemme, før pøblen har samlet sig*« (min oversættelse).[23]

Man kan også anskue rygter som den måde hvorpå eliten udøver informationskontrol over masserne. Som det blev vist i indledningen er det som oftest staten, der forbeholder sig retten til at stemple visse udsagn som »rygter«. Dermed sker en devaluering af disse udsagn samt af de personer, der kommunikerer dem, og i mange tilfælde gøres rygtespredning også til en ulovlig handling, som det fx var tilfældet i trykkefrihedsforordningen af 27.9.1799. På den måde kan rygter være redskab for magtudøvelse både opad og nedad i samfundet.

Den svenske historiker Karin Sennefeldt viser i sin analyse af Daloprøret i 1743, hvordan rygter spillede en central rolle i mobiliseringen af Dalalmuen. Midt i den såkaldte frihedstid i Sverige (1719-1772) var der i Dalarna nordvest for Stockholm i 1740'erne stigende utilfredshed med det adelsvælde, der var blevet indført med afskaffelsen af enevælden og indførelsen af et rigsrådsstyre. Særligt bondestanden og en stor del af de hjemvendte soldater fra nederlaget i krigen mod Finland var utilfredse med det eksisterende styre og ønskede den danske kronprins indsat på tronen, samt henrettelse af de ansvarlige generaler fra krigen. I sommeren 1743 kulminerede utilfredsheden i en protestmarch mod Stockholm. Da de omkring 5000 bønder og soldater ankom til Stockholm, mødtes de af hæren, og oprøret nedkæmpedes efter nogle få dages kampe i gaderne. Både i tiden op til de dramatiske begivenheder og under det juridiske efterspil, er kommunikationen internt i oprørsgruppen og mellem Dalarna og styret i Stockholm

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kavalergangen i Rosenborg Have 1787. Kavalergangen, Damegangen og Husalléen var navnene på tre lindealléer anlagt i Rosenborg Have. Der var fra starten af 1700-tallet delvis adgang for offentligheden, men under Johann Friedrich Struensees (1737-1772) styre blev haven åben for alle, også om natten, hvilket bl.a. førte til usædelig opførsel mellem havens buske. Haven var på denne tid også plaget af "graffiti" på mure, statuer og bænke, hvor anonyme forfattere skrev smædeord og tilsværtede kendte personers gode navn og rygte (P.A. Heiberg: Rigsdalers=Sedlens Hændelser, 2. bd., 1793, s.131). I dagtimerne må man forestille sig, at aktiviteterne har begrænset sig til høflig socialisering, galanterier, men sikkert også en del udveksling af byens nyeste sladder og rygter. Stik af Schule, Det Kgl. Bibliotek.

centralt for begivenhedernes gang. Sennefeldt viser, hvordan rygterne i Dalarna udtrykker utilfredshed med styret og samtidig medvirker til at skabe konsensus i oprørsgruppen og definere den indadtil. Styret i Stockholm er opmærksom på den trussel, som rygterne udgør, og gør meget for at bekæmpe dem både før, under og efter kampen i Stockholm. Sennefeldt ser rygterne som en del af det politiske repertoire, som var til rådighed for almuen i midten af 1700-tallet, og som et af mange redskaber, der anvendtes i forbindelse med uro, utilfredshed og magtkampe.

Netop fordi rygter ofte eksisterer i konfliktfyldte sammenhænge, kan man gennem dem få indsigt i magtkampene. Der er som nævnt to sider af rygters magtdimension. På den ene side er der rygtets funktion som et modstandsredskab, hvor udsagnene udtrykker uofficielle, ucensurerede og forbudte holdninger. På den anden side er der den disciplinerende magt, som den officielle verden udøver, når udsagn udpeges som rygter, og derved de-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

valueres som legitime bud på virkeligheden. Man kan sige, at rygter på den måde er en slags arena for magtkampe. Ved analyse af rygter og deres bekæmpelse er det derfor muligt at aflæse de sociale, kulturelle og politiske magtkampe.

Men dermed ikke sagt, at rygter kun er et folkeligt fænomen. Rygter skelner ikke mellem sociale lag og forekommer ligeså ofte i de højere samfundslag. Der kan måske være en tendens til, at et konkret rygte ikke bevæger sig vertikalt i samfundet, dvs. mellem højere og lavere lag, men derimod bevæger sig horisontalt inden for de samme lag. Ikke overraskende spredes rygter mellem personer, der har social omgang med hinanden. I samfund med social disintegration vil den mindre kontakt og kommunikation mellem høj og lav også betyde færre rygter på tværs af disse skel. Den vertikale spredning afhænger også af, hvad rygtet omhandler. Det er sædvanligvis ikke de samme emner, som interesserer høj og lav, og derfor heller ikke de samme rygter, der finder klangbund i forskellige sociale lag. På den anden side er der selvfølgelig også emner, som alle samfundslag finder interessante, og dermed rygter, som alle er interesseret i at lægge øre til. Dette kunne fx være rygter om de kongelige, om krige eller andre emner af almen interesse.

I anden halvdel af 1700-tallet var det bl.a. rygter om dronning Caroline Mathilde (1766-1775), der vakte menig mands interesse. Fra hun som helt ung blev gift med Christian 7, til hun blev sendt i landflygtighed i Celle, hvor hun få år efter døde, fulgte befolkningen hende med lige dele beundring og medlidenhed. Selv efter hendes død var der interesse for hendes person, og endda en udbredt tro blandt almuen på, at hun slet ikke var død, men blot blev holdt hemmeligt skjult af »de store«.[24]

Bl.a. derfor var det på Fyn i 1784-86 muligt for en bondekone ved navn Bodil Sørensdatter med en vis succes at udgive sig for selveste dronning Caroline Mathilde. Rygtet om, at dronningen var vendt tilbage, spredtes hurtigt blandt landalmuen over hele Fyn og nåede sandsynligvis helt til Møn, det sydlige Jylland og København. Stiftamtmanden på Fyn kunne ikke sidde dette overhørig og valgte at indsætte den bedrageriske kvinde i Odense Tugthus. Det hjalp dog ikke på postyret, men bevirkede tværtimod en forøgelse af »dronningens« popularitet og berømmelse.

Folk strømmede til tugthuset for at konstatere med egne øjne, hvor vidt der virkelig var tale om Caroline Mathilde. Mange følte sig ved selvsyn overbevist, og flere underskriftindsamlinger, bønskrifter og delegationer til kongen og kronprinsen i København blev arrangeret for at få frigivet den stakkels dronning. Imidlertid nedsatte Danske Kancelli en kommission, der skulle komme til bunds i rygterne og finde ud af, hvem kvinden i virkeligheden var. Efter trekvart års retssag dømtes Bodil for bedrageri og ærekrænkelse af kongehuset. Da hun derefter blev indsat i Møns tugthus, opgav de fleste af de folk, som havde støttet hende, deres tro på at hun var Caroline Mathilde.

På mange måder var rygtet om dronningens tilbagekomst en del af en folkelig virkelighed og mytedannelse omkring Caroline Mathilde. Der er ingen tvivl om, at det stod i skarp kontrast til den officielle historie om hendes død i Celle ni år tidligere. Endvidere var mistænkeliggørelsen af »de store« som de egentlige bagmænd bag dronningens fald og påståede død, en vigtig del af rygtet, der på den måde blev brugt som et middel til at udtrykke utilfredshed med kongens embedsmænd. Troen på rygtet og støtten til »dronningen« var

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Dronningen – eller Bodil Sørensdatter, som var hendes rigtige navn – fik dette miniatureportræt malet af sig, da hun sad i Odense tugthus 1785-1786. Maleri af Andreas Ernst Fich, Rosenborg samlingen.

derfor ikke blot et udtryk for opbakning til kongefamilien, men også en kritik af »de store«.[25]

Rygter og historiefaget

Historiske værker og artikler, der beskæftiger sig med rygter kan tælles på to hænder, og den metodiske udvikling af feltet inden for faget er næsten helt fraværende.[26] Uden at gå ind i en længere historiografisk diskussion af områdets udvikling er der umiddelbart én årsag til, at man har ofret så lidt opmærksomhed på rygter. Målet med historieforskningen har traditionelt været at søge efter fakta, og faget har derfor nærmest per definition været gearet til at styre uden om rygter, sladder og lignende. Hvis man har beskæftiget sig med rygter, har det oftest været for at opspore en eventuel kerne af sandhed, og således be- eller afkræfte rygtet. Rygtet har på den måde været anset som »støj på linien«, og har ikke været genstand for selvstændig interesse, og rygterne er derfor blevet sorteret bort for at man kunne skrive den »rigtige« historie. Dette fokus på kendsgerninger har måske skabt et blindt punkt for den rolle, som rygter spillede for fortidens mennesker, og i hvor høj grad rygter - sande el-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ler falske - var en stor del af den verden, man levede i.

Som den amerikanske historiker Luise White pointerer, er rygter fiktion, men troen på dem er et faktum, hvilket betyder, at de kan virke på linie med andre sociale fakta.[27] Rygter er således på linie med andre former for viden med til at organisere den oplevede virkelighed, eller sagt på en anden måde: menneskers handlinger bygger på en mængde af informationer, hvoraf rygter kan udgøre en større eller mindre del, og dermed være medvirkende til at forme både den måde, vi ser verden og den måde, vi handler i den.

Men hvordan får vi som historikere adgang til fortidens rygter? Den mundtlige kommunikation, som rygterne oftest blev udtrykt gennem, er for længst forstummet og uden for rækkevidde. Vi er derfor afhængige af, at rygterne på den ene eller anden måde har afsat sig skriftlige spor, med hvilke vi kan håbe at rekonstruere udsagnene. Kilderne er oftest ikke kvalitativt forskellige fra andre former for kilder, som en historiker normalt konfronteres med. Man kan fx finde rygter i dagbøger, retsprotokoller, aviser og offentlige bekendtgørelser. Forskellen mellem en traditionel tilgang og en tilgang der er lydhør overfor rygter, ligger i læsningen af kilderne, og i de spørgsmål man stiller. Selve tilgangen til kildematerialet ændres dermed, hvilket får konsekvenser for den historiske rekonstruktion: set gennem en rygteoptik kommer fortiden med andre ord til at se anderledes ud.

Det metodiske problem for historikeren ligger i forholdet mellem rygternes mundtlige praksis og kildernes tekstmæssige form. Der ser ud til at være to måder, som kilderne kan relatere sig til rygter på. For det første kan selve kilden *være* et rygte, dvs. at forfatteren med sin tekst udspreder et rygte. For det andet kan kilden *referere* et rygte, dvs. at forfatteren tager stilling til et rygte, som allerede er i omløb. Sidstnævnte kan også fungere som førstnævnte i og med, at enhver konkret omtale af et rygte - negativ eller positiv - også vil være en spredning af dette. I praksis ser det ud til, at de fleste kilder er af sidstnævnte art, altså en omtale af et enten hørt eller læst rygte.

Rygters anvendelse som kilder

Som nævnt bør rygter være vigtige for historikerne, fordi de var en vigtig del af fortidens kommunikation. Men de bør også anvendes som kilder, fordi de giver adgang til særlige aspekter af fortiden, og mulighed for nye historiske rekonstruktioner.

For det første kan rygter bruges til at forstå de mennesker, som fortalte rygterne. Hvis man godtager rygteforskningens teorier om, at rygter udtrykker psykologiske karakteristika, har man mulighed for i grove træk at få indsigt i de historiske aktørers ønsker, frygt og aggressioner. Det er fx interessant, hvorfor lige præcis rygterne om de tyske »slaver« opstod i foråret 1848, og hvordan rygterne udtrykte jydernes frygt for tysk aggression.

For det andet kan rygter give indsigt i en mundtlig kultur, som ellers kan være vanskelig tilgængelig. Almindelige mennesker skrev sjældent dagbøger, indlæg i aviser eller udtrykte på andre måder, hvad der optog dem. Igennem rygter kan vi måske få et glimt af det, der interesserede den menige mand og kvinde, og af hvordan de oplevede den verden, som de blev konfronteret med og var en del af.

For det tredje kan erkendelsen af rygternes betydning for de historiske aktører måske fremme forståelsen for, hvordan den oplevede verden fremstod. Hvis rygter dannede grundlag for verdensforståelser og handlinger, må den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

usikkerhed, tvetydighed og tvivl, som fulgte dem have været et grundvilkår for aktørerne. Det var ikke en verden af sikker evidens og pålidelige oplysninger. For den enkelte person fremstod den oplevede verden sjældent som en strengt hierarkisk ordnet samling af pålidelige og upålidelige informationer, men af en række bud på sandheden. Usikkerhed, tvetydighed og tvivl i forbindelse med informationer er også vilkår i vore dage, men der er flere omstændigheder, som peger på, at de har været mere dominerende førhen. Bl.a. et generelt lavere oplysningsniveau, censur af nyhedsmedier og andre informationskanaler samt en større mistillid til statsapparatet og andre autoriteter, har været medvirkende til at øge usikkerheden på det, man fik fortalt.

For det fjerde kan rygter være med til at klarlægge magtkampe. Som nævnt kan både udpegelsen og spredningen af et rygte være forsøg på magtudøvelse. Netop fordi rygtet er genstand for disse diskursive definitionskampe - er rygtet sandt eller ikke? - vil man ofte opleve at forskellige holdninger eksplicit eller implicit kommer til udtryk. Sagt på en anden måde er rygter en arena for meningstilkendegivelser og vedrører ikke altid kun det konkrete emne, rygtet omhandler, men også mere generelle politiske emner. Rygter er altså også politiske instrumenter og kan derfor analyseres som sådanne.

At bruge rygter som kilder betyder derfor ikke nødvendigvis, at det er rygterne i sig selv, som er emnet, men at analysen af dem kan bidrage til at afdække en række andre forhold. På den måde kan rygter analyseres på linie med andre sociale praksisser, der har været genstand for kulturhistorisk opmærksomhed som fx karneval, kattemassakrer og hanekampe.[28]

Rygter som underholdning

Det er værd at berøre en sidste vigtig side af rygter: deres underholdningsværdi. Her tænker jeg på underholdningsværdien både for den samtid, de eksisterede i, og for eftertiden.

At et rygte er underholdende er en afgørende grund til, at folk lytter til det, og dermed også vigtigt for omfanget af dets spredning. Et rygtes underholdningsværdi kan både være dets eneste funktion og et supplement til de andre funktioner, som er blevet omtalt tidligere. Oftest er det dog vanskeligt i praksis at adskille den underholdningsmæssige funktion fra andre funktioner. Et rygte kan fx fungere som et aggressionsrygte ved at tilsværte en person, samtidig med at denne tilsværtelse kan være underholdende for modtagerne af rygtet (dog sjældent for den, som er genstand for tilsværtningen). Afhængig af hvor bredt man definerer underholdning, indeholder de fleste rygter et underholdningsperspektiv for rygtesprederne. Denne erkendelse skal dog helst ikke forhindre historikeren i at tage rygter alvorligt. I rygter vil man ofte finde politiske tilkendegivelser forklædt som underholdning og satire.

Det er også interessant, at de fleste rygter stadig kan have en underholdningsværdi i vore dage. Det er så at sige stadig muligt at være påvirket af fortidige rygters karisma. Således kan de fleste nok stadig forundres over rygter som de om den falske Caroline Mathilde eller slavekrigen i 1848. Hvordan kunne folk dog tro på disse usandsynlige historier? De rygter, som optog fortidens mennesker, viser sig stadig at være i stand til at vække folks interesse, dog nok på en anden måde end da de første gang var i omløb. Umiddelbart tiltrækker fortidens rygter nok i kraft af deres kuriositet og forbindelse med tabubelagte emner. Det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

er spændende at opdage, hvilke ting folk kunne tro på i »gamle dage«, og giver sikkert ofte en lejlighed til at bekræfte, at vi i hvert fald er blevet »klogere«.

Noter

1. The New Encyclopedia Britannica, vol. 4, Chicago 1987.
2. Kiøbenhavns Aftenpost, No. 20, 10. marts 1786.
3. Svend Cedergreen Bech: *Brev fra Dorothea - af Charlotte Dorothea Biehls historiske breve*, Kbh. 1975.
4. Anonym: *Skrivelse fra Rygtet*, Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, Tredie Aargang, No. 22, 28. dec. 1805 & William Slanderer (pseudonym): *Indbydelsesplan til et nyt Selskab*, Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, Tredie Aargang, No. 31, 28. jan. 1806.
5. Svend Cedergreen Bech: *Struensee og hans tid*, Kbh. 1972.
6. Censuren blev afskaffet af J.F. Struensee ved reskript af 14.9.1770. Efterhånden blev denne trykkefrihed dog indskrænket, indtil trykkefrihedsforordningen af 27.9.1799 genindførte censuren.
7. *Plakat, angaaende Forbud mod Rygters Indførelse i offentlige Tidender og Falholdelse af Viser, Bøger, Almanakker m.v. ved Udraab paa Gaden*, Kbh. 1805.
8. Det er ikke ud fra bekendtgørelsen muligt at afgøre hvori rygterne bestod, men da Danmark på daværende tidspunkt var involveret i Napoleonskrigene, er det muligt at rygterne relaterede sig hertil. *Bekiendtgørelse af 15. Sept. 1810, ang. nogle i Omløb værende Rygter*, Kbh. 1810.
9. Kong Christian den Syvendes Allernaadigste Forordninger og Aabne breve for Aar 1775: *XIV Forordning, Anlangende at et vist Antal af den kongel. Kiøbenhavnske Banques Billetter eller Sedler maa paa de kongelige Danske Americanske Eylande have Cours og roullere*, Kbh. 1775.
10. Kong Christian den Syvendes Allernaadigste Forordninger og Aabne breve for Aar 1775: *XVIII Placat, Anlangende et falsk Rygtes udbredelse, om Én Rigsdalers Sædlernes reducering*, Kbh. 1775.
11. Københavns Stadsarkiv: *Magistratens Resolutions Protokol, MC 125*, s.456, Kbh. 1775.
12. Det skal for en orden skyld pointeres, at rygter også har betydning i dag, og at rygter derfor ikke blot er noget som hører fortiden til. Min tese er dog, at den funktion som rygter spillede før, og måske især i 1700/1800-tallet, var en anden og mere betydningsfuld end i dag. Det skal ikke være mit ærinde her at give mere præcise bud på lighederne og forskellene, ej heller at indgrænse mere præcist hvornår eventuelle forandringer indtraf.
13. For en kort bibliografisk oversigt over rygteforskningens historie, se: Ulrik Langen & Jakob Sørensen (red.): *Rygternes Magt*, Kbh. 2004.
14. Ralph L. Rosnow & Gary Alan Fine: *Rumor and Gossip: the social psychology of hersay*, USA, 1976, s.11; Gordon W. Allport & Leo Postman: *The Psychology of Rumor*, New York, 1947, s.ix & Tamotsu Shibutani: *Improvised News - a sociological study of rumor*, USA 1966.
15. Jean-Noël Kapferer: *Rumors - Uses, Interpretations and Images*, USA 1990, s.215.
16. Ralph L. Rosnow & Gary Alan Fine: *Rumor and Gossip: the social psychology of hersay*, U.S.A. 1976, s.215f.
17. Gordon W. Allport & Leo Postman: *The Psychology of Rumor*, New York, 1947, s. ix.
18. Torsten Friis: *Slavekrigen i Jylland 1848: historien om Danmarks mærkeligste krig*, 1998 & Torsten Friis: *Slavekrigen i Jylland 1848 – og andre rygter fra 1848*, i: Ulrik Langen & Jakob Sørensen (red.): *Rygternes Magt*, Kbh. 2004.
19. Tamotsu Shibutani: *Improvised News - a sociological study of rumor*, USA 1966, s.55.
20. Ralph L. Rosnow & Gary Alan Fine: *Rumor and Gossip: the social psychology of hersay*, U.S.A. 1976, s.1; & P. A. Lienhardt: *The interpretation of rumour*, Studies in Social Anthropology, J.H.M. Beattie & R.G. Lienhardt (red.), Oxford 1975, s.105-131.
21. Alle kan ikke uden videre italesætte information som et rygte. En persons eller en gruppes evne til at tale om noget som et rygte, afhænger af deres sociale kapital og modtagernes accept af »talernes« kapital. Det er således talernes magt til at stemple udsagn som værende af tvivlsom karakter, der er afgørende for, om noget kan betegnes som et rygte. Rygter er for det meste genstand for definitionsmæssige kampe, hvor den ene part forsøger at lancere et udsagn som »fakta«, mens den anden part forsøger at stemple det som »rygte«. Disse kampe

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kan vedblive over kortere eller længere tid, uden at der nødvendigvis kommer klarhed over udsagnets status, dvs. at ingen ender med at få »ret«.

22. Karin Sennefeldt: *Den polititska sjukan - Dalupproret 1743 och frihetstida politiske kultur*, 2001, s.47.
23. P. A. Lienhardt: *The interpretation of rumour*, Studies in Social Anthropology, J.H.M. Beattie & R.G. Lienhardt (red.), Oxford 1975, s.131.
24. De store« var en negativt ladet term som anvendtes af almue og bønder i 1700-tallet, og som henviste til stort set alle over dem selv, fx præster, godsejere, embedsmænd og adelige, men vel at mærke *ikke* de kongelige.
25. Lars Vangen Christensen: *Den falske Caroline Mathilde*, i: Ulrik Langen & Jakob Sørensen (red.): *Rygternes Magt*, Kbh. 2004.
26. Ulrik Langen & Jakob Sørensen (red.): *Rygternes Magt*, Kbh. 2004; Karin Sennefeldt: *Den polititska sjukan - Dalupproret 1743 och frihetstida politiske kultur*, 2001; Luise White: *Speaking With Vampires - Rumor and History in Colonial Africa*, Californien 2000; Torsten Friis: *Slavekrigen i Jylland 1848: historien om Danmarks mærkeligste krig*, 1998; Arlette Farge & Jaques Revel: *The Vanishing Children of Paris Rumor and Politics before the French Revolution*, UK 1991 & Rolf Karlbom: *Rykten som historiska källor - et metodanalytisk studie*, Historisk Tidsskrift (svensk), 1988.
27. Luise White: *Speaking With Vampires - Rumor and History in Colonial Africa*, Californien 2000.
28. Le Roy Ladurie: *Carnival in Romans*, New York 1979 ; Robert Darnton: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, New York 1984; Clifford Geertz: *The Interpretation of Cultures*, London 1975 (1973).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Spydeberg anno 2000 – en fremtidsbeskrivelse

Af Anne Eriksen

Fortid og Nutid, september 2004, s. 34-49

J.N. Wilse publicerede sin beskrivelse af Spydeberg i Østfold (Norge) i 1779. På mange måder er den en tidstypisk sognebeskrivelse i oplysningens ånd. Men teksten har også noget, som gør den enestående: Et kapitel indeholder en fremtidsskildring, hvor hovedpersonen Philoneus foretager en tidsrejse på 200 år. Han får forevist fremtidens Spydeberg og stifter samtidig bekendtskab med alle de nyttige indretninger og kloge forbedringer, som er indført siden hans egen tid. Skildringen er en tydelig samtidskommentar, men den præsenteres også som en form for historieskrivning. Wilses leg med perspektiver og genrer giver et indblik i oplysningstidens opfattelse af historieskrivning og spejler samtidig vigtige ændringer i opfattelsen af, hvad historie er. Historien som fyrstespejl er i færd med at omformes til en borgerlig magistra vitae, hvor latinen og de klassiske idealer nok sætter standarden, men hvor borgerdyd, nytte og flid har et umiskendeligt hjemligt præg.

Anne Eriksen, f. 1958, dr.phil., professor i kulturhistorie ved Universitetet i Oslo. Centrale publikationer: »Det var noe annet under krigen. 2.verdenskrig i norsk kollektivtradisjon« (1995), »Minner fra Den evige stad. Skandinaver i Roma 1850-1900« (1997), »Historie, minne og myte« (1999). Arbejder for tiden med et projekt om dansk-norsk historietænkning i anden halvdel af 1700-tallet.

I 1779 publicerede Jakob Nicolai Wilse sin bog *Physisk, oeconomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegield og Egn*[1]. Gennem 53 omfattende kapitler skildres dyre- og plantearter, geologi og geografi, landbrug og anden økonomisk virksomhed, samt folk og folkeliv. Teksten viser, at Wilse var godt kendt med forholdene i Spydeberg, hvor han havde været sognepræst i elleve år. Samtidig bruges lokalkundskaben ofte som udgangspunkt for skildringer og argumentationer med en langt videre horisont. Wilse viser sig som en sand oplysningsmand, og bogen er fuld af forslag til forbedringer, særlig i jordbrug og økonomi, men også i forbindelse med "oplysningen" mere generelt. Det mest særegne ved Wilses Spydebergbeskrivelse, og det som adskiller den fra tidens mange andre topografiske tekster, er dog sidste kapitel. Det bærer titlen *Efter-Tiiden i Norge* og skildrer altså fremtiden, nærmere bestemt forholdene i år 2000.

Dette kapitel førte til, at bogen blev stoppet ved udgivelsen og konfiskeret af myndighederne. Efter en nærmere granskning fik Wilse dog tilladelse til at publicere sit værk med enkelte rettelser. Selv siger han, at han ikke forstod, hvorfor bogen blev stoppet, og at han heller ikke fik nogen klar besked om, hvad som skulle rettes. Ændringerne gjorde han derfor på må og få. I sin biografi om Wilse, mener Harald Bakke, at det var bogens utilslørede kærlighed til Norge, der vakte mod-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Spydeberg kirke, som den så ud på Wilses tid. Stik fra Wilses Spydebergsbeskrivelse.

vilje hos myndighederne i København.[2] Spydebergsbeskrivelsen udkom i Guldberg-perioden, da tænkningen om den dansk-norske enhedsstat var dominerende, og positiv fremhævelse af særnorske træk var politisk uacceptabelt. Den oprindelig danske Wilse kom til Norge i 1761 og blev der til sin død i 1801. Han havde udviklet en stærk kærlighed til landet og omtalte sig ved flere lejligheder som norsk.[3] I de senere år var han også en af de ivrigste talsmænd for et selvstændigt norsk universitet. Alligevel kan det hævdes, at Wilses norgeskærlighed først og fremmest udfoldede sig indenfor rammerne af helstatstænkningen og dermed ikke nødvendigvis repræsenterede noget politisk problem. Wilse var patriot, ikke nationalist. Hans ærinde var ikke at hævde det norsk-nationale i konfliktfyldt modsætning til det danske, men at fremhæve kvaliteterne ved denne del af det dansk-norske rige.[4]

Når *Efter-Tiiden i Norge* blev stoppet kan det derfor i lige så høj grad skyldes selve genren. Utopien - den genre, teksten må siges at tilhøre - var en velkendt og etableret form at formidle både satire, samfundskritik og radikale politiske idéer i.[5] I dansk-norsk sammenhæng er Holbergs skildring af Niels Klims underjordiske rejse genrens vigtigste tekst. Antagelsen styrkes af, at Wilse senere skrev, at hændelsen fik ham til at standse arbejdet med en anden og mere ambitiøs tekst i samme genre. Den havde titlen *Eutopia* og skulle skildre et fremtidigt, lykkeligt Europa.[6] I modsætning til mange andre utopier, hvor satire og komik er fremherskende, præsenterer Wilses fremtidsskildring en harmonisk og velordnet ønskedrøm af et samfund. Oplysningen og fornuften

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

råder på alle felter, alt er indrettet på bedste og mest fornuftige måde, og de fleste af de problemer, Wilse fandt i sin samtid, er blevet løst. På denne måde er teksten en tydelig samfundskommentar. Men skildringen er hverken radikal eller revolutionerende, og dette kan have været grunden til, at udgivelsestilladelsen alligevel blev givet: Her var intet radikalt at slå ned på. Bakke påpeger, at skildringen heller ikke er særlig opsigtsvækkende ud fra litterære kriterier. Stilen er ubehjælpelig, og Wilses fantasi strækker ikke til at skabe billeder, som fænger og gør indtryk.[7]

I et kulturhistorisk perspektiv er *Efter-Tiiden i Norge* derimod et meget interessant dokument.Wilse var en af de mange embedsmænd i det dansk-norske rige, som i løbet af sin studietid havde kastet sig over oplysningsidéerne og tidens nye videnskaber. Senere forsøgte de i den grad forholdene tillod at praktisere deres viden og deres videnskab både gennem konkret oplysningsarbejde i deres embeder og som forfattere og lærde ved siden af. Wilses litterære produktion kan ses som et eksempel på, hvordan en oplysningsmand i den europæiske periferi typisk tænkte, ræsonnerede og skrev. Men i tillæg har teksten om *Efter-Tiiden i Norge* speciel interesse netop, fordi den er fantasi og leg. Fremtidsfablen opstiller forhold og faktorer, som tages for givet og regnes som det normale og vanlige, i relief mod fantasi og drøm. For at fantasifortællingen skal fungere må den profileres tydeligt mod den normale verden sådan som "alle ved, at den er". På et konkret plan er fremtidsskildringen en kommentar til samtidige samfundsforhold. Men mere indirekte reflekterer den også de tænkemåder og forestillinger, der dannede baggrund for fantasispillet og gav det mening.

Forståelsen af tid, forandring og historie står centralt i denne sammenhæng. Wilse præsenterer selv sin fremtidsskildring som en form for historieskrivning. Spydebergsbeskrivelsen skulle afsluttes med et kapitel om *Egnens Oldsager, mærkelige Hændelser og Personer*. Men det var ikke så let at finde ud af noget om Spydebergs fortid, siger Wilse, og det giver ham en begrundelse for at skildre fremtiden i stedet: *"I den Mangel paa nyttige og behagelige Efterretninger om Egnens Tildragelser, i sær siden Snorro Sturlesen forlod os i hans Heimskringla, og i Mangel af dette Folkets Lyst til at optegne Merkværdigheder, ja at bevare og bekiendtgjøre hvad andre have optegnet, har jeg søgt at giengielde det ved at aabne een af Efter-Tiidens skiulte Giemmer med den Dristighed, Fortrydelsen over Fortiidens Tavshed har givet mig"*.[8]

Fremtidsskildringen præsenteres altså som en spøgefuld erstatning for fortidsbeskrivelsen og dermed som en parallel til historien. Spøgens nødvendige præmis er en forståelse mellem Wilse og hans læsere om, hvad historie *er*. Dette tematiseres ikke eksplicit og direkte, men styrer alligevel tekstens udforming. Hvilken slags historieopfattelse er det så, der kommer til udtryk? Hvad er historiens tematiske felt, hvilken slags fortællinger og fortællermotiver hører hjemme her? Hvilke sammenhænge skildres, og hvordan beskrives forandring og historisk anderledeshed?

Besøget i fremtiden

Som utopi har Wilses tekst et originalt punkt: Den præsenterer en anden tid, ikke et andet sted. For nutidsmennesker er fantasier om en fremtidsverden et let tilgængeligt topos og en velbrugt form. I Wilses samtid var det anderledes, og Wilse siger selv, at idéen om at henlægge fablen til fremtiden helt var hans egen. Først senere blev han bekendt med, at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Da Philoneus vågner af søvnen, står en gammel mand udenfor hulen i Mierskovkollen og inviterer ham ind. Stik fra Wilses Spydebergbeskrivelse.

enkelte andre forfattere havde benyttet samme greb.[9] Forestillingene om en "tom" og lineær tid hører moderne mentalitet til og fik først sit egentlige gennemslag med historismens gennembrud i 1800-tallet. Da flyttede også den utopiske litteratur fra det fremmede land til den fremmede tid, til fremtiden.[10] Uden en lineær tidsforståelse er "fremtiden" slet ikke noget oplagt sted for utopiens alternative verden, og selv om ordet utopi betyder ikke-sted, er de fleste klassiske utopier skildringer af steder. En oversigt over sådanne tekster publiceret i Storbritannien i årene 1700 til 1802 viser f.eks., at kun tre af ialt 75 utopier placerer skildringen i en anden tid.[11] Flertallet skildrer i stedet fjerne lande, uopdagede øer, hændelser på månen eller i jordens indre. Også Wilses fortælling har nødvendigvis en rumlig dimension; det han fortæller om må også *finde sted*. Men selv om Spydeberg ser nok så anderledes ud i år 2000 end i 1779, er det ikke stedet, der primært bruges til at skabe utopiens anderledesverden i dette tilfælde. Det er bevægelsen i tid, ikke forflyttelsen i rum, som danner grundstrukturen og som er fortællingens konstituerende princip.

Hovedpersonen i Wilses tekst er Philoneus, en *"Samler af Naturens Frembringelser"* – en mand slet ikke ulig Wilse selv. En smuk sommerdag befinder han sig på vandring ved indsøen Mier og den nærliggende Mierskovkollen. Han skildrer det smukke landskab med frugtbare marker, store skove, søer, åse og vide

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

udsigter. Samtidig fantaserer han om, hvordan landskabet kan komme til at se ud i fremtiden. Derefter sætter han sig til at hvile udenfor hulen i Mierskovkollen. Ikke uventet – ud fra genrens konventioner – falder Philoeus her i søvn og drømmer. I drømme ser han en indskrift på fjeldvæggen: *Anno 2000*. Ud af fjeldet kommer en smuk og hvidskægget gammel mand. Han byder Philoneus noget at drikke af et horn. Manden i fjeldet repræsenterer visdom, indsigt og altså – fremtid. De to hundrede år, som er gået mellem Philoneus' tid og fremtiden er dermed ikke en tom tid løsrevet fra hændelser og menneskers liv, men bliver både anskueliggjort og kropsliggjort i den gamle mand. Philoneus nedsvælger hornets liflige drik og kommer med til fremtiden. Han ser at sten og fjeldstykker er faldet ned fra fjeldene, men færre end han havde troet. Fordi der er mindre skov sætter man ikke længere gærder op, men lader hyrder og hyrdinder vogte dyrene. De samler også bær og urter, laver lettere håndarbejde, spiller, synger og fletter blomsterkranse udenfor deres løvhytter. Folketallet er øget og gårdene er blevet opdelt, men med flid og vindskibelighed er ny jord opdyrket, hvor der tidligere var skov. Der findes en planteskole i hvert sogn, og flittige eremitter har til opgave at fylde jord i fjeldsprækker og plante fyrretræer. Den rigdom, som store skovejendomme engang gav, og som gav anledning til ødselhed og overflod, "blev ey længe gammel i Landet".[12] Nu er velstanden jævnere fordelt og sløseriet standset.

Den fremtid, Philoneus får at se, har karakter af en serie billeder eller tableauer: Han ser hyrdene i løvhytterne, de nyplantede fyrreskove og de omkringværende kampesten. Alt virker fredeligt og stillestående: Noget *er* hændt, og forandringene er gennemført. Nu sker der ikke mere, for alt er blevet ordnet til det bedste. Ændringerne har fundet sted i tiden mellem Philoneus' egen og den nutid, han er blevet forflyttet til, men *hvad*, der har udvirket dem og *hvordan*, de er foregået, fremgår ikke. Vi får heller ikke noget at vide om, hvilken rækkefølge hændelserne har haft, eller om forandringernes eventuelle indbyrdes forhold. Menneskene, som Philoneus ser rundt omkring i landskabet, fremstilles heller ikke som egentlige aktører i forhold til disse ændringer. Rigtig nok har de andre opgaver og lever på andre måder end på hans tid, men der gives ikke indtryk af, at de selv har bidraget til forandringene. Det hænger sammen med, at Philoneus præsenteres for hændelser og ændringer, som er afsluttede. Han er vidne til et resultat, ikke til en proces, som er i gang. Verden er blevet velordnet og menneskene lykkelige, og dermed er der heller ikke grund til at tro, at de vil tage initiativ til nye ændringer.

Denne lykkelige harmoni bidrager til tekstens relative mangel på spænding: Der sker ingenting, der er ingen hændelser og ingen dramatik. Ud over de litterære konsekvenser for Wilses fortælling, giver det fremstillingen et indblik i den historieforståelse, der ligger til grund. Selv om anderledesheden i den verden, Philoneus besøger, er skabt af tidsafstanden, bruges tid, tidsrækkefølge eller udvikling ikke som forklaring på hændelsene eller som middel til at skabe et mønster i dem. Uden at Wilse siger det direkte, er øget oplysning hans grundlæggende forklaringsprincip. Oplysningen giver sig konkret til kende i form af beslutninger og *"ordninger"*. Det fremgår, at de gode ordninger kan være kumulative – i tilstrækkeligt antal skaber de en perfekt verden – men ses ikke som dele af en fremadskridende udviklingsproces. Dermed får hændelsernes indbyrdes rækkefølge en begrænset betydning samtidig med, at ingen af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

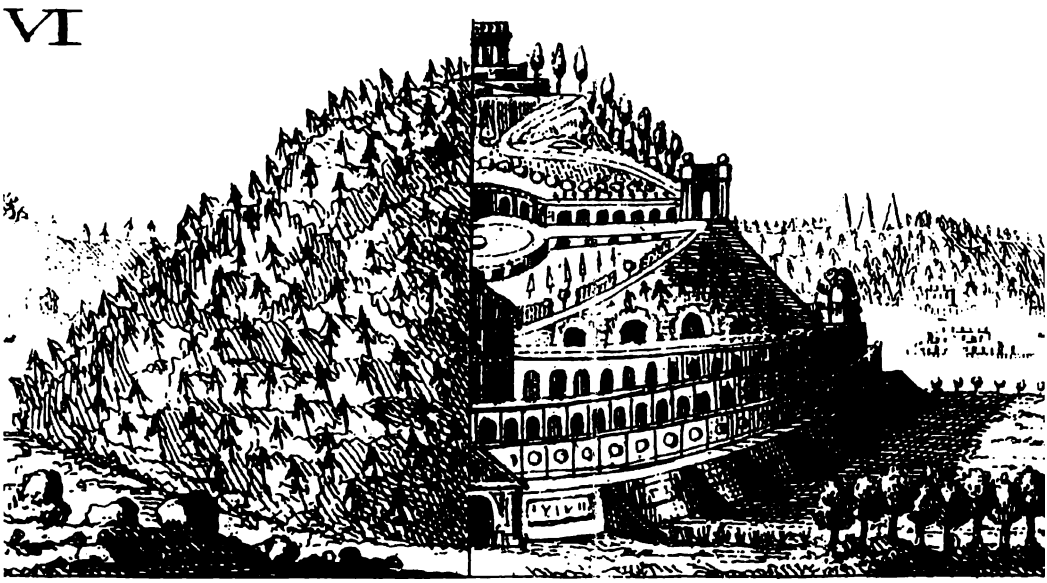

Mierskovkollen før og efter forvandlingen, som Philoneus – og Wilse – ser den. Stik fra Wilses Spydebergsbeskrivelse.

dem tilskrives konsekvenser udover det oprindeligt intenderede. Her er ingen uventede sideeffekter eller uforudsete udviklinger, ingen processer, som går deres egen gang. Udover de rene beslutninger er det naturen selv og menneskenes moral, som styrer hændelserne.

Skuepenge og nyttige maskiner

Til sin forbløffelse ser Philoneus, at også Mierskovkollen er svært forandret. Den er blevet et *»parnass«* med terrasserede gallerier og *»udziirede Spadsere-Gange«* i mange etager. På den flade top står et tempel, og inde i fjeldet går dybe gange, oplyste og beklædte med marmor. Den gamle inviterer Philoneus ind: *"Du har seet Tidens Forandringer i Naturen og Landhuusholdningen, ieg vil nu viise dig de seenere Frembringelser i Kunst og Viid, de nyere Tildragelser, Fortienester og Fortiente"*.[13] Pragten i bjerget er imponerende, men alt er landets egne frembringelser, præciserer den gamle. Lysekronerne er af norsk krystal og norske bier har produceret voksen til lysene. Desuden er det pragtfulde også nyttigt: Vandet, som samles op fra toppen af fjeldet, danner et vandfald, der pryder haven og vander den. Derefter går vandet videre for at drive *"nogle Berg-Machiner"*, før det til slut tjener bonden ved at *"vande hans Enge, male hans korn, fremdrive og skjære hans Trælast, lædske hans Tunge og vederqvæge hans Øye"*.[14] I en note påpeges det, at en tilsvarende indretning allerede findes ved Moss jernværk. Videre får Philoneus fremvist et kunstkammer fyldt med modeller af nyttige maskiner, både en vandpumpe og spindemaskine, findes der. På Philoneus' bekymrede spørgsmål om, hvad vandbærerne og spinderskerne da skal gøre for at tjene til livets ophold, er svaret, at de henholdsvis skal grave brønde og sy.

Der er aldrig langt fra fremtiden til nutiden i disse skildringer, og forbindel-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sen skabes ikke bare gennem den stedlige placering. Tidsaktuelle spørgsmål og begivenheder styrer teksten og bestemmer, hvad Philoneus får at se og høre. De maskiner og indretninger Wilse skildrer, har han ikke fundet på, men hørt eller læst om, og de fandtes for en stor del allerede i hans egen tid. Philoneus' spørsmål og den gamles svar forholder sig ligeledes til aktuelle debatter i Wilses samtid, og giver klart udtryk for hans egne meninger i disse sager. En sådan logik er nødvendig for utopien som genre og dens funktion som samfundskommentar. Men fortællingens effekt er også afhængig af, at koblingerne mellem virkelighedens og fabelens verden ikke bliver for tæt og direkte. Wilses iver efter at sprede oplysning og eksakt kundskab om forholdene i Spydeberg og omegn udfoldes imidlertid ofte på bekostning af de litterære krav. Samtidig bliver det tydelig, at den tidsdimension, han bruger til at skabe sin fabelverden, ikke er knyttet til forventninger om nogen dybtgribende anderledeshed. Verden vil fundamentalt set være den samme om tohundrede år, selv om en del af dens *"Indretninger"* og *"Machine"* vil være anderledes og forhåbentligvis bedre. Med en sådan forståelse bliver den pludselige reference til Moss jernverk også en relevant oplysning, ikke et utilsigtet komisk brud på illusionen. Den bratte sammenkobling af nu og da, og af virkelighed og illusion kan relateres til en tidsforståelse, hvor fremtiden ikke nødvendigvis blev forstået som åben og ny, og hvor vejen dertil ikke havde form som en linje fremover gennem ukendt terræn.

Philoneus og hans ledsager forlader kunstkammeret og begiver sig ind i et stort galleri. Her befinder der sig en samling *"Skue-Penge"* i sølv, som viser vigtige hændelser: *"Paa den første Skue-Penge, han viiste mig, saaes en pegende hen til et Pallads paa et Viin-Bierg, og med den anden Haand vinkende nogle staaende paa en Klippe vendende Ryggen med Omskrift:* Insveri nulla Cupido *som svarer til Ordsproget* ***Den græd aldrig for Guld, som ey Guld saae****. Paa den anden Siide saaes en Norsk Field-Bonde hældende sig til en Gran under en Klippe at holde et Spyd omvunden med en Humle-Ranke og under Armen et Havre-Neg, med de Ord under:* Et hic licet esse beatis*):* ***Her kand man og være Lyksalig.*** *Denne Skue-Penge, sagde min Anviiser, er til Erindring af det Aar en fremmede Regent forgiæves indbød nogle Norgens Indvaanere til Colonister i mildere Egne; De fleeste trives best i eget Land, og Normanden best i Norge."*[15]

I løbet af 1600-tallet var medaljer – eller skuepenge – blevet et prestigetungt propagandamedium tæt knyttet til den enevældige fyrstemagt. De blev brugt til at fortælle om store og vigtige hændelser i kongernes regeringstid og fungerede som en form for officiel historieskrivning. Medaljerne benyttede stort set et fast formsprog, der regulerede forholdet mellem fremstillingerne på henholdsvis for- og bagside, og hvor latinske deviser og allegoriske fremstillinger havde en vigtig plads. Parallelt med medaljeudgivelserne blev der ofte publiceret bøger med kobberstik, hvor medaljens for- og bagside var sat op ved siden af hinanden ledsaget af en forklarende tekst. Disse bøger spillede en stor rolle for spredningen af medaljernes budskab. I en undersøgelse af Gustav III's medaljeproduktion har den svenske historiker Mikael Alm også vist, at flere af medaljerne i den ledsagende publikation, faktisk aldrig blev slået, og at man efterhånden helt gik over til bare at lave stik. Kobberstikkene var altså medaljernes eneste version.16

Både det stereotype formsprog og den udstrakte brug af kobberstik gør det berettiget at betragte medaljerne som en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

genre og en kommunikationsform lige så meget som fysiske objekter. Det er denne genre Wilse gør brug af, når han lader den gamle i bjerget vise Philoneus skuepenge med hændelser fra fremtiden. Medaljerne, som Wilse skildrer, findes ikke, ikke engang som kobberstik. Han kan altså ikke vise dem frem, men må beskrive dem med ord. Et flertal af hændelserne, de skal påminde om, har desuden aldrig fundet sted. Deviserne gengives på latin før de oversættes til norske ordsprog. Derefter tilføjer Wilse en udlægning af, hvad det hele betyder og hvilken hændelse medaljen refererer til. Philoneus får hele nitten Skue-Penge at se, og alle bliver omhyggelig præsenteret på denne måde. For en moderne læser kan det være vanskelig at se, hvad der er hensigten med at fremstille opdigtede hændelser på en så omstændelig måde. Men noget af baggrunden må have været genrens tilgængelighed. Medaljer var en veletableret måde at fortælle om historiske hændelser på og samtidig et anerkendt middel til at signalere den status og betydning, disse hændelser havde. Med sit spil af forsider og bagsider, allegoriske fremstillinger, latinske deviser og forklarende tekster, repræsenterede medaljerne et sprog, der var nærliggende at gribe til, både velkendt og godt egnet til at kommunikere Wilses budskab.

På de skuepenge, som Philoneus får at se, er budskab og hændelse hele tiden nært flettet sammen. Samtidig veksler tematikken mellem det meget konkrete og det mere generelle. Medalje nummer tre drejer sig f.eks. om grundlæggelsen af en "Gryde-Fabrike" på et sted med gode lerforekomster, og den næste om den tid, da fattiglemmerne på *"Charitè*-Huusene« blev sat i gang med nyttigt arbejde som spinding og tændstikproduktion. Nok en medalje viser imidlertid *"Phocions Hustru i enfoldig Dragt ledende et Barn og pegende hen til en Helt i det et prægtigt Fruentimmer viiser hende sine Smykker. Paa den anden Siide saaes Phocion ved et Bord besat med nogle Frugter viisende Alexander den Stores Gesandtere og deres foræringer fra sig, med Omskrift:* ***Hvo som har nok i det mindre, behøver ey det meere*** (Cui tum parvi victus constat non eget tanti)".[17] Philoenus får at høre, at denne medalje er til minde om den tid, da de fornemste i samfundet udmærkede sig ved stor nøjsomhed, og de fattigere fulgte dem for ikke at virke simple. Tilsvarende beskrives en medalje til minde om, at fatalismen blev afskaffet i folket. Her drejer det sig altså om hændelser eller budskaber af mere generel moralsk karakter. Det findes også medaljer med tydelig politiske budskaber. Det er tilfældet med medaljen, som viser to hære opstillet mod hinanden, begge i færd med at lægge deres våben bort. På bagsiden står de samme soldater opstillet langs rækker af træer, og de bærer spader over skuldrene. Fremstillingen skal erindre om en beslutning om at afvikle hærene i Europa og i stedet sysselsætte soldatene med nyttigt arbejde som f.eks. plantning af træer. Endelig fortæller nogle medaljer om oplysningens fremgang. Den er nu kommet så langt, at ikke engang tyrkerne er tyrkere længere, men har antaget europæiske kunster og videnskaber: *"Nu er Lærdom kommen i Flor hos dem, de fleste af Grækenlands smukke Navne ere opkaldte igien, end meer, man bevarer deres Antiker, danner sig selv efter dem og Athenen selv er igjen Viisdoms Herre-Sæde"*.[18]

Brugen af medaljer som kommunikationsform fremhæver den samme historieforståelse som i skildringen af landskabet og folket: Historien består af begivenheder og enkeltscener. Tidsrækkefølgen og hændelsernes indbyrdes forhold er af lille betydning. Der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Mierskovkollen anno 2003. Forandringerne har næppe været store siden Wilses tid. Foto: S. Ubisch.

forekommer ingen dateringer, i stedet bruges formuleringer som *"den tid da..."*. Medaljegenrens sædvanlige tilknytning til fyrstebedrifter som lovgivning og politiske beslutninger bidrager desuden til at også de begivenheder, Wilse skildrer, får præg af intenderede beslutninger og ordninger. Samtidig er der vigtige forskelle mellem Wilses skuepenge og de virkelige medaljer. Hos Wilse er fyrsten praktisk talt fraværende. I stedet fortæller han en historie, som i hovedsagen drejer sig om civilt liv og borgerlige aktører. Politik og militærvæsen var historieskrivningens egentlige temaer på Wilses tid, men hos ham skildres dette udelukkende i økonomiens og den civile nyttes termer eller som moralske spørgsmål. Flertallet af medaljerne har desuden en ren civil tematik. De drejer sig om nøgternhed og sparsommelighed, om nyopdyrkning af jord, om at være fornøjet med det man har, om sikring af havne og om kvægsygdomme.

Valget af medaljer som genre til at fortælle om historiske hændelser kan synes konventionelt og lidt konservativt ud fra en betragtning om, at medaljeproduktion var en anerkendt og let tilgængelig historiografisk form. Tematisk set var Wilses historieskrivning alligevel moderne og reflekterer en tendens i tiden. Oplysningstidens etablering af en filosofisk historie er velkendt, her blev historieskrivningen et middel til at diskutere almene og abstrakte principper. Men der er også andre nye tendenser i periodens historieskrivning, blandt andet en tematisk udvidelse. Sammen med udviklingen af en ny samfundsfor-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ståelse fik økonomi og civilt liv gradvist en plads i historieskrivningen. I tillæg kom en ny interesse for at skildre skikke og sædvaner med henblik på at præsentere "nationalkarakterer".[19] Wilses historieskrivning, med den store vægt på civile forhold og fyrstens relative fravær i hændelsene, repræsenterer netop en sådan nyorientering. Samtidig stiller dette Wilses valg af medaljegenren i et andet lys og gør det til en del af en argumentation. Medaljerne fungerede *historiekonstituerende*: De repræsenterede en anerkendt form for (fyrstelig) historieskrivning, og scener afbildet på medaljer blev dermed så at sige per definition forstået som historie. Ved at bruge denne form gør Wilse det dermed helt klart, at det han fortæller om – det være sig grydeproduktion eller fornuftig klædedragt – også *er historie*. Indhold og aktører er andet end det sædvanlige, men ved at vælge medaljeformen signalerer Wilses deres historiske karakter.

Samtidig viser dette, at for Wilse og hans samtid havde historie eller historieskrivning ikke først og fremmest noget at gøre med fortiden eller skildringer af fortiden. De beskrevne hændelser var stort set afsluttede og fortidige, men det var alligevel ikke tidsdimensionen i sig selv, der gjorde dem til historie, det var først og fremmest deres betydning. I historiografiens klassiske tradition, som endnu dominerede, var historie identisk med skildringen af vigtige begivenheder i det offentlige liv. Derfor drejede den sig også om fyrstenes og de store mænds liv og handlinger. Det var deres aktivitet, som udgjorde det offentlige liv. Hensigten med at læse historie var heller ikke primært at skaffe sig kundskab om fortiden, men at lære sig statsmandskunst. Historiekundskab var dermed en sag for de mænd, som havde, eller kom til at få, magtpositioner i samfundet. Den tematiske udvidelse, som Wilses fremstilling kan ses som udtryk for, skete med udgangspunkt i denne forståelse. Disse ændringer førte derimod ikke i sig selv til nogen ændret forståelse af tidsdimensionens plads i historieskrivningen. Det samme kan siges, endog i endnu større grad, om den filosofiske historieskrivning, hvor det centrale var systematik og jagten på almene, strukturerende principper. Først med historismens gennembrud ændrede dette sig og historiebegrebet blev *temporaliseret*.[20] Dens emneområde blev fortiden i al dens anderledeshed, og den videnskabelige udfordring blev at fremskaffe mest mulig eksakt kundskab om fortiden – "som det egentlig var". Her repræsenterede tiden i sig selv både historiens gåde og nøglen til dens løsning.

Wilses historieforståelse er gennemgående ikke-temporaliseret. Det er hændelsernes betydning og art, som gør dem til historie. Denne ikke-temporaliserede forståelse kommer også til udtryk gennem de mange klassiske referencer. Allerede i selve genren, med medaljernes latinske citater og mytologiske motiver, er det klassiske stærkt tilstede. Her fungerer det delvist som kodenøgle til medaljernes sprog, delvist som norm for det gode, sande og skønne. Derimod fremstilles antikken ikke som historisk epoke, dvs. som tilbagelagt fortid. I Wilses øjne bliver fortællingen om Phocions hustru og Alexander den Stores sendebud dermed den bedste illustration af, hvordan den norske tilbøjelighed til overdådighed blev erstattet af nøjsomhed. På samme måde bliver de latinske deviser den bedste gengivelse af norske ordsprog. Allertydeligst bliver den klassiske verdens normative status i skildringen af oplysningen. Når Wilse siger, at tyrkerne ikke længere er tyrkere, er dette ikke bare en beskrivelse af det osmanniske riges reducerede magt, men også udtryk for, at de klassiske idealer er blevet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Wilse priser det "deylige landskab" i Spydeberg. Foto: S. Ubisch.

den rådende norm. Selv tyrkerne, altså muslimene, har gjort dem til sine, og i Wilses forståelse bliver dette målet for den højeste oplysning i Europa.

Forestillingerne om øget oplysning og de mange forbedringer og gode ordninger dette vil kunne give, kan i første omgang minde om moderne idéer om udvikling og historiske prosesser, som foregår over tid. Men de klassiske referencer generelt og beskrivelsen af den øgede oplysning i Europa specielt viser tydelig, at her drejer det sig om noget andet. I forbindelse med sin begrebshistorie har Reinhart Koselleck diskuteret, hvordan ordet revolution længe ikke betød en samfundsomvæltning, som skabte noget nyt og hidtil ukendt – sådan som det blev med den franske og den amerikanske revolution. Revolution betegnede en tilbagevenden: Tingenes oprindelige og egentlige orden blev genoprettet.[21] I den grad Wilse forestiller sig en samfundsudvikling er den af samme art som sådanne revolutioner: Målet er ikke noget nyt og hidtil uset, og der signaleres heller ingen forventninger om, at tidens gang uafvendeligt bringer noget nyt. Øget oplysning ses dermed heller ikke som en historisk proces, men nærmest som en bestemt måde at indrette sig på. Denne måde er blevet realiseret i det gamle Hellas, og oplysningens fremgang betyder, at disse idealer igen bliver levende.

Minder og monumenter

Philoenus og den gamle vandrer videre til et enormt bibliotek. Bøgerne fortæller om alle de forbedringer, der er sket

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i verden, og om hvordan levevis, skikke og moder har ændret sig til det bedre. Derefter får Philoneus en samling malerier og skulpturer at se. De afbildede er borgere, som har udmærket sig i dyd og dåd. Tanken om offentlige monumenter over fortjentsfulde borgere har Wilse præsenteret allerede i gennemgangen af medaljerne. En af dem havde inskriptionen "ære den som ære søger" og forestillede en gruppe supplikanter foran en fyrste. På bagsiden ses et monument. Den gamle siger, at *"det var en tid [...] at man udbad sig Tilladelse i levende Live at oprette Monumenter af offentlige Arbeider til Landets Ziir og Nytte, og derpaa sætte en varig Indskrift med sit Navn og Fortjeneste, lad være nogen Ærgjerrighed og Egenkierlighed deri havde Deel, saa glædede sig dog Fædrenelandet ved Frugterne"*.[22]

Monumenterne som Philoneus får at se er nøje sat i system, og her er det ikke den enkelte, som rejser monumenter over egne bedrifter. De omtales i stedet som større samlinger og er kategoriseret efter forskellige typer dyder og gode gerninger. Tre af malerierne forestiller f.eks. tapperhed forenet med sindighed, venskab sat på prøve og tålmodighed til at overvinde alt. Det er billedstøtter over ham som *»giorde Udtog af de nyttige, men store og kostbare Verker til des Fleeres Nytte og Fornøyelse«*, over ham, som gav sine børn en hårdfør og sædelig opdragelse, og over en, som har stiftet et seminar for klokkere og skoleholdere. Videre bruges graden af offentlighed som sorteringsprincip. En række sorte tavler med guldskrift minder om *»Ubekiendtes Fortienester«* – som ofte er større end de offentlig kendte.[23] Personer, hvis hele liv har været fortjenstfuldt, er adskilt fra dem, der har gjort både godt og ondt, men hvor det gode til slut har sejret. Enkelte dyder og gode gerninger er knyttet til stand. Tjenestefolk, som trofast har været hos samme husbond i 50 år, eller menige soldater, som har udvist tapperhed i tjeneste, er eksempler på dette.

Både billedstøtterne og malerierne skal minde om virkelige, historiske personer. Navn og andre mere specifikke oplysninger om dem mangler imidlertid, og heller ikke her fortæller Wilse noget om, hvornår de forskellige hændelser skal have fundet sted eller om de på nogen måde er relateret til hinanden. I dag er skikken med at rejse offentlige monumenter over fortjenstfulde civilpersoner almindelig og velkendt. På Wilses tid var det derimod noget nyt, som det også fremgår af medaljen, hvor han skildrede borgerne, der beder fyrsten om tilladelse til at opstille sådanne monumenter. Og på samme måde, som de andre genstande Philoneus får at se hovedsagelig er nyheder, Wilse selv har hørt eller læst om, fremstår også skikken med civile monumenter som en ny ordning, Wilse gør sig til talsmand for gennem fremtidsskildringen. Men hvordan skal sådanne monumenter se ud og hvordan skal de ordnes?

Wilse forankrer fremstillingen i det allerede kende: Han siger, at de fleste *"handlinger"*, der fremstilles er nationale og af samme art som de, Malling samlede på Philoneus egen tid. Her sigter han til Ove Mallings bog *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*, som var udkommet to år før hans egen Spydebergsbeskrivelse, i 1777. Den blev publiceret i kølvandet på den guldbergske latinskolereform fra 1775, hvor dansk (modersmål) blev indført som eget skolefag, og hvor det blev fremhævet, at latinskoleeleverne også skulle lære fædrelandskærlighed. Bogen blev en stor succes og udkom siden i en række oplag. Som titlen siger, bestod fædrelandet af helstaten Danmark-Norge med hertugdømmerne. Når Wilse siger, at hans fremstillinger er af samme art som Mal-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lings, giver det grund til at tro, at han befinder sig indenfor rammene af den samme heltstatspatriotisme.

Mallings *Store og gode Handlinger* fremhæver den moralsk-didaktiske side ved traditionel historieskrivning. Historiens eksemplariske karakter og dens nytte som forbilleder og lærestykker var en del af den klassiske historiografi, men blev yderligere styrket gennem 1700-tallets tematiske udvidelser. Når det civile samfund fik sin plads i historien var det ikke bare kommende statsmænd, som kunne lære af den, men også almindelige borgere. Fortællinger om store mænds gerninger og borgerdyd kom til at erstatte lovprisningerne af fyrster af Guds nåde, både i historieskrivningen specielt og i den kollektive erindring mere generelt. I fransk sammenhæng repræsenterer 1758 et vigtig vendepunkt for denne udvikling. Det år lancerede Det franske Akademi en helt ny type tema som emne for sin årlige konkurrence i veltalenhed: En lovtale over en stor mand. Nyskabelsen blev mødt med stor begejstring og genren beholdt sin vitalitet gennem en årrække. De store mænd, som blev valgt ud til lovtalerne var ikke fyrster og andre som udmærkede sig gennem afstamning og blåt blod, men derimod de, der selv havde udrettet noget og været det civile samfund til nytte – forfattere, politikere og filosoffer. Dette "Panthéon på papir" kan ses både som forløber og forudsætning for det "Panthéon i sten" som Frankrig senere indrettede for at tage vare på sine store mænds minde.[24] Alligevel er der et stykke fra papir til sten, fra lovtaler til monumenter og mindesmærker. Traditionelt har det været forbeholdt fyrste og adel at opstille monumenter, stort set knyttet til egen familie og egne bedrifter og oftest i form af gravminder. Offentlige monumenter rejst af borgerne selv til minde om andre borgere, som har udrettet noget til fællesskabets bedste, er for en stor del et moderne fænomen. I tiden efter den franske revolution udgjorde sådanne borgerlige monumenter nye og vigtige markeringer med en dramatisk politisk effekt. Monumenterne fortalte ikke bare om personerne, som de direkte refererede til, men fungerede også som udtryk for et nyt og radikalt samfundssyn, hvor borgerne, ikke fyrsten, blev set som de centrale politiske aktører. I restaurationsperioden begyndte imidlertid også de kongetro at rejse tilsvarende monumenter, og den politiske betydningen blev gradvis udvandet og neutraliseret.[25]

Wilses beskrivelse af medaljen med borgerne, som beder fyrsten om tilladelse til at rejse mindemærker, omfatter også fyrstens svar: **Med Glæde tilladt.**[26] Dermed formidler Wilse, at monumenterne i dette tilfælde ikke repræsenterer en regimekritik. Snarere fremstår scenen, og dermed monumenterne, som en del af tanken om en samfundspagt mellem fyrste og folk. I dansk-norsk tænkning fik særlig Holbergs fortolkning af de politiske kontraktteorier gennemslag. Hans udgangspunkt var enevælden fra 1660, forstået som en overenskomst mellem hersker og folk. Fyrsten forpligtede sig til omsorg for det fælles bedste, og folket til lydighed. For den enkelte medførte dette rettigheder som borger, men også pligter overfor det fællesskab, man dermed blev en del af. Tine Damsholt fremhæver særlig *"en bestemt ansvarlig indstilling, hvor man følte sig forpligtet på at arbejde for statens og det almene bedste"*.[27] Hun påpeger også, at en sådan samfundsforståelse skabte en bestemt form for selvbevidsthed, og ser 1700-tallets patriotiske diskurs som en tematisering af den. Et stort antal af de dyder og gerninger Wilse omtaler i forbindelse med medaljer og monumenter formidler en tilsvarende forståelse af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

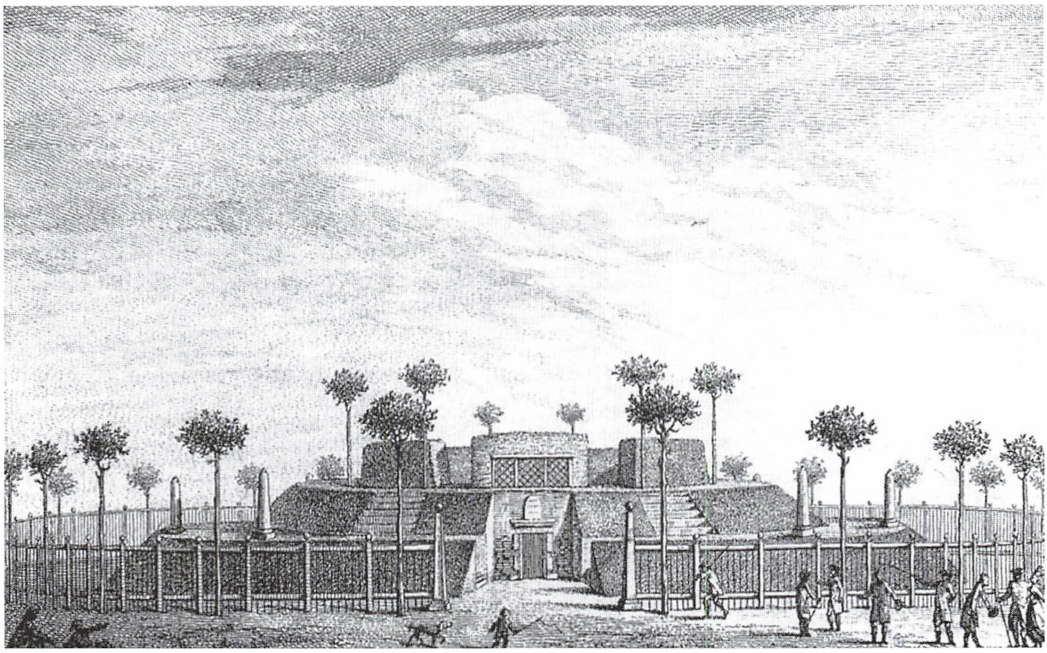

Julianehøj i parken ved Jægerspris Slot er et muligt forbillede for Wilses skildring af den forvandlede Mierskovkollen. Stik fra Det Kongelige Biblioteks billedsamling.

den enkelte borgers rolle, af hvad der giver ære og af forholdet mellem det private og det offentlige. Wilses borgere lever nøjsomt i det private for at det offentlige skal være desto prægtigere. De velstående bruger private midler til at grundlægge arbejdshuse, fabrikker, seminarer og offentlige bogsamlinger. Borgere i alle danske provinser er trofaste mod fædrelandet og elsker deres konge som deres far.

I Wilses skildring befinder en del af mindestøtterne sig indendørs i et galleri, men mange står også ude i en smuk park på Mierskovkollens top. Et muligt forbillede for denne fremstilling kan have vært parken ved Jægerspris Slot, hvor der i årene 1776-84 blev indrettet en mindelund over patriotiske borgere. Lunden bestod af 54 stenstøtter i et romantisk parkanlæg. Vigtigst var den såkaldte Julianehøj, en oprindelig jættestue lavet om til mindesmærke for enkedronning Juliane Marie. De fleste støtter har en enkel form og er prydet med symboler og inskriptioner i klassicerende stil. Baggrunden for udvalget af patrioter synes at være Mallings arbejde, og referencerne til en sådan mindepark indgår også i Mallings forord til sin bog.28 Wilse besøgte Danmark det år arbejdet med mindelunden blev påbegyndt, 1776. Han tilbragte tre uger i København og rejste derefter over Hamburg til Berlin. Dette var Wilses eneste store udenlandsrejse, som han havde drømt om siden studiedagene. Hans oplevelser publicerede han senere i fem bind »Reise-Iagttagelser«.29 Umiddelbart efter rejsen blev Spydebergsbeskrivelsen færdiggjort og udgivet. Det forekommer sandsynlig, at de indtryk og nyheder, som Wilse havde fået med sig under rejsen fandt vej ind i de tekster, han

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

producerede, da han kom hjem – måske særlig når det gælder et så nyt og usædvanligt tiltag som mindestøtter.

Lighederne og den mulige påvirkning til trods findes der også vigtige forskelle mellem Jægersprisparken og det anlæg som Wilse præsenterer. Mindelunden ved Jægerspris var en del af en romantisk have. Anlægget tilstræbte et indtryk af tilfældighed, hvor havevandrerne selv valgte, hvilke af de små, snoede veje og stier de ville følge, og dermed i hvilken rækkefølge de mødte mindestøtterne. Hensigten var at vække følelser og fremkalde stemninger, noget som blev understreget af, at støtterne selv ikke fortalte historier, bare mindet om dem. For at komme i den forventede patriotiske stemning, skulle vandreren altså kende sin fædrelandshistorie – og sin Malling – temmelig godt.[30] Wilses metode var en anden. Hans beskrivelse af monumenterne får nærmest præg af et katalog over gode gerninger og mulige udtryk for sand borgerdyd, samtidig med at omhyggelige kategorisering af monumenterne viser, at her overlades kun lidt til tilfældighederne. Beskrivelsen giver indtryk af, at han forestiller sig monumenterne opstillet på en strengt systematisk måde, og at tilskueren vandrer forbi dem i samme orden. Wilse var oplysningsmand, ikke romantiker. Han ville formidle konkrete moralske budskaber, ikke stemninger, og i arrangementet af sine tænkte monumenter ser det ud til, at han har været mest optaget af at forsikre sig om, at tilskueren ikke gik glip af disse budskaber.

Lige så vigtigt er et andet træk: Som tilfældet var med medaljerne nedtones fyrstens position også her. Kongemagten fjernes ikke, Wilse er hverken radikal eller revolutionær, ikke engang i sin fremtidsfabel. Men kongen er på den anden side ingen central skikkelse i fremstillingen og dermed heller ikke i det samfundssyn, som kan udledes. I Jægerspris mindelund stod kongemagten, repræsenteret ved Julianehøj, i centrum og de 54 patrioter blev placeret i det omkringliggende landskab, som en illustration af kontraktteoriens tematisering af forholdet mellem fyrste og folk. Wilse på sin side illustrerer egentlig bare kontraktteoriens ene part. Den gamle i bjerget er ingen konge, og borgerne, der er rejst mindesmærker over, er ikke hans undersåtter. På medaljen, hvor borgerne beder om tilladelse til at rejse monumenter, er kongens rolle tilbagetrukket: Han velsigner deres initiativ og deres fortjenstfulde handlinger, men udgør ingen aktiv part udover dette. På denne måde har Wilse forvandlet kontrakttænkningen til en form for politisk deisme: Kongemagten findes der, og det civile samfund med de rettigheder og pligter, som det giver borgerne, er forankret i den. Kongen indvilliger og giver sin velsignelse, og borgerne viser deres fædrelandskærlighed ved at ære kongen og udvise borgerdyd. Men kongen griber ikke direkte ind i noget af det, som sker. Han fremstilles ikke selv som historisk aktør, langt mindre er historien identisk med hans bedrifter. I Wilses verden er oplysningen kommet så langt, at borgerne selv finder frem til og iværksætter de bedste og klogeste ordninger. Den egentlige politiske aktør i dette samfund er det navnløse fællesskab af patriotiske borgere, og den kraft, som gør dem i stand til at handle, er oplysningen.

Men lige før Philoneus vågner af sin mærkelige drøm, formaner den gamle i bjerget ham, at nysgerrighed slet ikke er en dyd og ikke skal belønnes. For at Philoenus ikke skal gøre sig hoffærdig af alt, han har fået at vide, vil den gamle gøre det sådan, at ingen i verden kommer til at tro på det, han fortæller.

Oversættelse: Ulrik Langen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Noter

1. Spydeberg prestegjeld (pastorat) ligger i Østfold fylke (amt).
2. Harald Bakke: Jacob Nicolaj Wilse. En kulturhelt, 1912, s. 32.
3. Jf.- Bakke, 1912, s. 69ff.
4. Jf. Tine Damsholt: Fædrelandskjærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet. Museum Tusculanum, 2000, s. 121ff.
5. Gregory Claeys (ed): Utopias of the British Enligthenment, 1994, s. viii.
6. Topographisk Journal for Norge, bd.8, hft.27, 1801-02, s. 196f.
7. Bakke, 1912, s. 33f.
8. Jacob Nicolaj Wilse: Physisk, oeconomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegield og Egn i Aggershus Stift udi Norge. Opr. 1779, faksimile 1991, s. 443.
9. Topographisk Journal for Norge, bd.8, hft.27, 1801-02, 196.
10. Anders Johansen: All verdens tid, 2001, s. 225.
11. Claeys, 1994.
12. Wilse 1779/1991, s. 447.
13. Wilse 1779/1991, s. 449.
14. Wilse 1779/1991, s. 449f.
15. Wilse 1779/1991, s. 451, fremhevet i originalen.
16. Alm, Mikael: Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772-1809, 2002, s. 56.
17. Wilse 1779/1991, s. 451f, fremhevet i originalen.
18. Wilse 1779, s. 454f.
19. Mark Salber Phillips: Society and Sentiment. Genres of Historical Writing in Britain 1740-1820, 2000.
20. Johansen 2002, s. 224.
21. Reinhart Koselleck: Futures past: on the semantics of historical time, 1985.
22. Wilse 1779/1991, s. 454.
23. Wilse 1779/1991, s. 456.
24. Jean-Claude Bonnet: Naissance du Panthéon. Essai sur le Culte des Grands Hommes, 1998.
25. Agulhon, Maurice: Histoire vagabonde I. Ethnologie et politique dans la France contemporaine, 1988, s. 142ff.
26. Wilse 1779/1991, s. 454.
27. Damsholt 2000, s. 81. Dette berøres delvist allerede i 1879 af Edvard Holm i *Holbergs statsretslige og politiske Synsmaade*, København, 1879
28. Damsholt 2000, s. 158ff.
29. Jacob Nicolai Wilse: Reise-Iagttagelser i nogle af de nordiske Lande: med Hensigt til Folkenes og Landenes Kundskab, 1790-98.
30. Damsholt 2000, s. 158.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Debatanmeldelse

Forestillede fællesskaber

En kommentar til Benedict Andersons nationalitetsteorier i dansk og international sammenhæng

Søren Mentz

Fortid og Nutid, september 2004, s. 50-54

Benedict Anderson: Forestillede fællesskaber. Refleksioner over nationalismens oprindelse og udbredelse, Roskilde Universitetsforlag 2001, 294 s., 298 kr.

Søren Mentz, f. 1967, ph.d. i historie, museumsinspektør ved Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg slot. Har bl.a. skrevet artiklerne *Kunsten at fremstille en død helt. Officersportrætter fra De slesvigske Krige og dansk nationalisme i slutningen af 1800-tallet*, Fortid og Nutid 2003; *Rygterne i København før og efter Slaget på Reden 1801*, Ulrik Langen & Jacob Sørensen (red.): *Rygternes Magt* (2004); samt bogen *The English Gentleman Merchant at Work. Madras and the City of London 1660-1740* (udkommer 2004).

Benedict Andersons bog *Imagined Communities* udkom i 1983 og blev genudgivet i 1991 med to nye kapitler. Den sidste version er nu blevet oversat til dansk sammen med et indledende afsnit, hvor oversætteren Lars Jensen bl.a. sætter bogen ind i den danske nationalitetsforskning.

På universitetet bliver de studerende indprentet, at hovedværker skal læses på originalsprog; man må ikke springe over, hvor gærdet er lavest, og benytte en oversat version. Påstanden er særdeles aktuel. I forordet til anden udgave forklarer Benedict Anderson, hvordan opdagelsen af to alvorlige oversættelsesfejl i det benyttede kildemateriale satte gang i en revideret udgave. Anderson havde benyttet engelske oversættelser af Jóse Rizals *Noli Me Tangere* samt af Otto Bauers *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* i argumentationen uden at vide, at de oversatte versioner var problematiske. Man skal være varsom, når man sætter sin lid til en oversat version, og bør så vidt muligt konsultere originalværket.

Jeg synes alligevel godt om, at *Imagined Communities* nu findes i en dansk version. Det er lettere at følge argumentationen på sit modersmål, især når bogen beskæftiger sig med nationalisme i Europa, Amerika og Asien og tilmed sætter begrebet ind i en historisk kontekst. En oversættelse skaber også sproglige vendinger, som gavner dansk forskning, og *forestillede fællesskaber* er allerede blevet et alment begreb, som anvendes i den offentlige debat. Tidligere blev Andersons centrale begreb oversat frit fra leveren, og uden en fastdefineret term bliver diskussionen upræcis og diffus.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Oversætterens introduktionskapitel

Oversætterens indledende kapitel og hans personlige noter havde jeg gerne undværet. Selvom læseren ikke er i tvivl om, at Lars Jensen kender Andersons univers, udvikler kapitlet sig hurtigt til et forsvarsskrift, hvor oversætteren afviser den kritik, som andre forskere har fremført. Den kortfattede gennemgang af Peter van der Veers synspunkter er bestemt ikke fyldestgørende, og Jensens henvisning til verdenssystemet som en eufemisme for kapitalisme viser, at han ikke er bekendt med Immanuel Wallersteins teorier.

Forsøget på at placere Andersons teser i den danske forskningstradition er uheldig. Det er utilstrækkeligt at dømme dansk nationalitetsforskning på baggrund af Ole Feldbæks og Michael Harbsmeiers forskning. Der kunne med rette henvises til bøger som Søren Mørchs *Den sidste Danmarkshistorie,* til *Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale* redigeret af Bjarne Stoklund, Tine Damsholts *Fædrelandskærlighed og borgerdyd*, som alle er udkommet før *Forestillede fællesskaber* og behandler de nyeste indfaldsvinkler. Bevæger vi os ud i verden og inddrager de danske kolonier, er Niels Brimnes' artikler i *Den jyske Historiker* og hans bog *Constructing the colonial encounter: right and left hand cast in early colonial South India* uundgåelige, mens Thomas Blom Hansens bog om hindunationalismen i Indien viser, at danske forskere også markerer sig internationalt. Dansk forskning er måske ikke på forkant med den internationale forskning, men vi er ikke sakket så langt agterud, som Lars Jensen antyder.

Når det er sagt, skal det understreges, at selve oversættelsen er udmærket, og at man som læser føler sig i gode og kyndige hænder hos Lars Jensen, selvom "museumiserede" er en vending, jeg ikke er stødt på tidligere (243).

Nationalismens kulturelle rødder

Massimo d'Azeglios berømte vending, *vi har skabt Italien, nu skal vi skabe italienere,* fremsat efter Italiens samling i 1870'erne ville være en god undertitel på Benedict Andersons bog, der søger efter nationalismens væsen og ønsker at besvare spørgsmålet om, hvad der binder folk sammen og knytter dem til en nationalstat. Andersons svar er, at det er et kulturelt produkt af en særlig beskaffenhed, et forestillet fællesskab, hvor nationens medlemmer tror på eksistensen af et politisk fællesskab, selvom de ikke kender hinanden. Der er med andre ord tale om et fænomen i lighed med begreber som slægtskab og religion frem for politisk/økonomiske termer som liberalisme og fascisme (s. 48).

I bogens andet kapitel søger Anderson efter nationalismens kulturelle rødder. Før nationalstatens opståen var styret centreret omkring dynastier, og monarken regerede over en sammensat etnisk befolkning. Den danske konglomeratstat omfattede udover danskerne også nordmænd og tyskere, lokalbefolkningerne i kolonierne altså grønlændere, tamiler, bengalere, slaverne på De vestindiske Øer - foruden dansk/norske immigranter på Island og Færøerne, som identificerede sig med de kulturelle normer i moderlandet. Netop befolkningsgruppen i de oversøiske kolonier er interessante for Anderson, der hævder, at nationalheden blev udviklet i disse samfund, et pænt stykke tid før fænomenet slog igennem i Europa (s. 98).

De europæiske kolonier befolkedes af *kreoler,* og splittelsen mellem indbyggerne i kolonierne og i moderlandet anser Anderson for drivkraften bag den frem-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

voksende koloniale nationalisme. I det spanske imperium i Amerika skelnedes mellem de spanskfødte *peninsulares*, der var finere end de amerikanskfødte *insulares*. De spanskfødte havde adgang til administrative poster i såvel moderland som koloni, hvorimod ingen amerikanskfødt spanier kunne opnå at beklæde en højtstående post i moderlandet. Derfor opstod selvstændighedstrangen.

Samme splittelse fandtes ifølge Anderson også i de 13 britiske kolonier i Nordamerika, men læser man den nyeste forskning inden for studiet af det britiske imperium, er det snarere et transatlantisk kulturelt sammenhold frem for splittelse, som man præsenteres for. Et eksempel er Huw Bowens *Elites, Enterprise and the Making of the Britisk Overseas Empire,* som viser, hvordan koloni og metropol (London) delte et sæt af kulturelle og sociale værdier, hvorved imperiets center og periferi blev knyttet sammen. A.G. Olson beskriver i bogen *Making the Empire Work: London and American Interest Groups, 1690–1790,* hvordan amerikanske interessegrupper påvirkede det engelske parlament og derved fik indflydelse på Storbritanniens politik, mens købmanden Elihu Yale er eksempel på en person født i Boston Massachusetts, der via ansættelse i det engelske ostindiske kompagni i Madras opnåede at blive *Postmaster General* i Robert Walpoles regering. Han grundlagde siden det berømte universitet på Østkysten, som stadigvæk bærer hans navn.

Kimen til USA's fremkomst søger Bowen i de ændrede geopolitiske forhold efter afslutningen på Syvårskrigen, hvor de franske besiddelser i Nordamerika og Canada blev erobret. Herved elimineredes faren for fransk invasion i de nordamerikanske kolonier, men da den britiske centralmagt pålagde kolonierne ekstraskatter for at få de store krigsomkostninger dækket, begyndte kolonisternes interesser at gå i anden retning end moderlandets. Det resulterede i oprør, uafhængighedskrigen og selvstændigheden.

Som i d'Azeglios Italien skulle amerikanerne definere deres nationale identitet på et tidspunkt hvor deres nation var blevet skabt, og derfor kunne amerikanerne fastholde de traditionelle britiske værdier, hvortil de knyttede begreber som frihed og tolerance. Denne cocktail samlede Frederick Jackson Turner i 1800-tallets slutning i begreberne *Frontier* og *Melting pot,* som fremhævede de vidtstrakte og ubeboede prærier som betydningsfulde i skabelsen af den amerikanske identitet, hvor befolkningsgrupper fra hele verden blev smeltet sammen til en ny nation. Brugen af de amerikanske kolonisamfunds tidlige nationalisme og især begrebet *kreol* er mao. problematisk.

Bogtrykkerkunstens betydning for nationalismens fremkomst

Andersons pointe med hensyn til trykkapitalismens (bogtrykkerkunstens udbredelse) underminering af de multikulturelle imperier virker derimod både tankevækkende og overbevisende. Udgivelsen af bøger, tidsskrifter og aviser dannede grundlaget for den nationale bevidsthed og lagde kimen til det nationalt forestillede fællesskab. Samtidig vandt det administrative modersmål frem. I 1600- og 1700-tallet fik en dansk adelsmand en internationalt orienteret uddannelse. Han kunne begå sig på forskellige sprog, og danske gesandtskabsindberetninger fra de europæiske hoffer blev skrevet på fransk frem til 1800-tallet. Brugen af dansk blev et politisk redskab i kampen om magten. Ind-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fødsretten skulle forhindre de fremmede (dvs. tyskerne) i at få ansættelse i den danske centraladministration, og problemerne i hertugdømmerne i 1840'erne handlede om brugen af dansk som administrativt sprog frem for tysk, som havde været anvendt i århundreder.

Sprog skabte et nationalt fællesskab, men sprængte den multinationale konglomeratstat. På samme måde oplevede Østrig-Ungarn store nationale problemer, da Josef 2. i 1870'erne gjorde tysk til rigets officielle sprog i stedet for det forældede latin. De magyarisktalende ungarere blev derved hindret i at komme til tops i statsadministrationens hierarki, fordi tysk ikke var deres sprog.

Hvorfor imperiets herskere eller konglomeratstatens konge reagerede på de nationale strømninger, som trykkapitalismen skabte, og derved medvirkede til deres rigers undergang, kunne Anderson godt have gjort mere ud af. Hans analyse er præget at en top-down model, mens begreber som folkekultur ikke optager meget plads.

Nationalsprog og lingua franca

Fokuseringen på trykkapitalismen er styrken ved Andersons bog. Den forklarer, hvorfor brugen af dansk blev politisk sprængstof i konglomeratstaten. Bliver synspunktet udvidet, kan argumentet muligvis fungere som pejlemærke for fremtidens udvikling. Trykkapitalismen styrkede det forestillede fællesskab, og kravet om nationalsprogets betydning for statsadministration og kulturel identitet sprængte imperierne. Den moderne teknologi, især trykkapitalismens afløser, internettet, som er blevet verdens foretrukne kommunikationsmiddel, samt fremkomsten af multinationale virksomhedsimperier skaber imidlertid behov for et universalsprog, et lingua franca. Engelsk er ved at blive et hegemonisk verdenssprog; selv i det nationalstatsorienterede melodi grand prix synger kunstnerne hovedsageligt på engelsk. Måske vil internettet lægge nationalstaterne på is i den kommende tid, mens verden går mod global integration – og skabe fællesskaber, der går på tværs af nationalitet.

Sprog er jo i sig selv en konstruktion. Selvom tryksprog opfinder nationalisme, er det ikke nødvendigvis et nationalsprog, som benyttes. Indien er et godt eksempel på, hvordan det engelske sprog går hånd i hånd med moderne nationalisme, og det understreger en anden af Andersons pointer, nemlig sammenhængen mellem imperialisme og nationalisme. Forestillingen om et forenet indisk subkontinent skyldes udelukkende den britiske erobring. I løbet af 1700-tallet blev det mægtige Stormogulrige splittet op i en række mindre territorialstater, som Bengalen, Punjab, Awadh, Rajastan, Maharastra, Hyderabad og Mysore. Uden den britiske erobring ville dagens Indien måske bestå af syv nationalstater karakteriseret af individuelle nationalsprog. På trods af deres indbyrdes forskellighed er de bundet sammen af det britiske imperium, det engelske sprog og forestillingen om et nationalt fællesskab på trods af forskellige sprog, religion og kultur. Thomas Blom Hansens *"The Safferon Wave"* er derfor et spændende studie i indisk nationalisme og det politiske parti BJP's forsøg på at skabe en hindunationalisme, der kunne samle et splittet subkontinent.

Fjendebilleder

Et sidste vigtigt aspekt ved nationalismens opståen, som jeg savner inddraget i Andersons bog, er fjendebilleder. I skabelsen af en britisk identitet spillede kri-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gen mod Frankrig en afgørende rolle og den vel nok mest samlende faktor. Hvad englændere, walisere, skotter og irere kunne samles om, var hadet til Frankrig og derved blev britisk national identitet alt det, som ikke var fransk. Jeremy Paxman har i sit portræt af det engelske folk understreget, hvordan mistroen til udlændinge har karakteriseret landet og givet befolkningen en forestilling om eksistensen af særlige britiske idealer.

Noget tilsvarende karakteriserer skabelsen af den danske nationale identitet. Slaget på Reden og Københavns bombardement fik de patriotiske følelser i spil, og den engelske udåd samlede folket bag Frederik 6.s sag. Men nederlaget til Preussen og Østrig og tabet af hertugdømmerne i 1864 bevirkede, at fjendebilledet nu blev Tyskland, og siden da har den danske nationale identitet forsøgt at lægge afstand til den germanske kultur.

Fjendebilleder skaber mistro, vold og krig. Voldsspiralen medfører en militarisering af samfund, hvilket har præget Europas historie. De mange krige, som kontinentet har oplevet, har sandsynligvis også ansporet de nationale følelser. Linda Colleys bog *"Britons. Forging the Nation",* hvor undertitlen hentyder til krigens betydning for at "svejse" de britiske folk sammen. Men undertitlen kan også betyde, at krigen "narrede" briterne til at tro på et fællesskab, et som kunne sikre Det forenede Kongerige sejren.

Voldsanvendelse er også blevet benyttet i eks-Juguslavien til at samle etniske grupper i nationalismens navn, og derfor ville det have været interessant at få dette aspekt inddraget i analysen. Det interessante er vel også, at mens fjendebilleder medfører krig, der resulterer i nationalisme og veldefinerede nationalstater, vil nedrustning, større fokus på FNs rolle som international mægler og skabelsen af en ny verdensorden, hvor nationalstater ikke kan føre krig mod hinanden, resultere i den internationalisering, som vil overflødiggøre nationalstaten; selvom Anderson påpeger, at nation-hed er den mest universelt legitimerede værdi i vor tids politiske liv (s. 45), er den måske på retur i nær fremtid. Jeg siger udtrykkeligt på retur, for den vil altid kunne genoplives.

Afslutning

Forestilede fællesskaber er en god og lærerig bog. Den tager fat i noget så alment som nationalfølelse og viser, at den måde vi definerer os selv på, er en konstruktion, en magtfuld konstruktion, som har fat i folk, uanset om de bor i Brasilien, på Indonesien eller i Danmark. Den kan ikke defineres videnskabeligt men skal fornemmes med følelserne.

Derfor mærker min generation nationalismens sus bedst, når der ved fodboldlandskampe synges *"Der er et yndigt land"*. I de tre minutter sangen varer, fornemmer vi et fællesskab, uanset social stand og politisk holdning. Andersons bog ændrer læserens opfattelse for altid og det er godt.

Men sproget er også vigtigt, og derfor hilser jeg den danske version velkommen, fordi den giver danskerne faste sproglige vendinger; når man hører begrebet "forestillede fællesskaber" i radioen næste gang, er man ikke i tvivl om, at der henvises til Benedict Anderson. Derfor er det vigtigt, at fremtrædende akademiske værker bliver oversat til dansk – i hvert fald så længe, vi fortsat bruger dansk som vores intellektuelle og administrative hovedsprog.

Søren Mentz

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Anmeldelser

Kåre Lauring: Byen brænder. Den store brand i København 1728. Gyldendal 2003, 144 s., 229 kr.

Den 20. oktober 1728 sad madam Boye ved middagsbordet i sin bolig på hjørnet af Vestervold og Lille Sankt Clements Gade (omtrent det nuværende Frederiksberggade/Vester Voldgade), da hendes logerende Peder Rasmussen kom styrtende sammen med tjenestepigen. Der var udbrudt brand på loftet, og med den ildløs hos madam Boye startede Københavns ødelæggende brand, som nu med historikeren Kåre Laurings bog har fået sin monografi.

I en by bestående af træhuse med halm og hø som en del af inventaret, og levende lys til at sørge for belysningen, var brande ikke et særsyn, og indbyggerne var forberedte. Hurtigt kom madam Boyes naboer ilende og hjalp til med at kaste vand på ilden. Men denne aften var indsatsen forgæves. Civilisterne måtte trække sig tilbage og tilkalde byens professionelle brandvæsen. Vinden var kraftig og inden den første brandsprøjte var nået frem, havde ilden bredt sig. Mere mandskab var nødvendigt, men her opstod de første alvorlige problemer. Mandskabet havde bænket sig på byens beværtninger og var blevet godt berusede. Peblingesøen var blevet tømt, og vand var dermed en mangelvare, som der ikke var blevet taget højde for. Senere startede en ny og tilsvarende brand i Købmagergade, og det stod klart, at ilden var fuldstændig ude af kontrol.

I tre dage rasede den ødelæggende brand. Da ilden var kommet under kontrol på tredjedagen kunne øjenvidner berette om en alvorligt skamferet by: Udover borgernes huse gik det bla. også ud over kirkerne Trinitatis og Vor Frue samt rådhuset på Gammel Torv. På tre døgn åd flammerne århundredes kulturskatte: Folks ejendele, biblioteker og arkiver, for eksempel arkivet i Trinitatis Kirke, som forfatteren kalder "vel nok det største tab der nogensinde er overgået dansk videnskab og forskning."

Til sidst perspektiverer Lauring brandens betydning for eftertiden og det gør han med fint blik for tidens bypolitik og etableringen af brandforsikringer. Hele historien bliver fornuftigt rundet af med et indblik i høringerne, som skulle afgøre skyldsspørgsmålet. Hovedkonklusionen er, at branden blev en kendsgerning fordi alt gik galt: berusede brandfolk, uduelig ledelse, intet vand og en meget omskiftelig vind. Her savner man imidlertid en sammenligning med andre bybrande, for det er vel ikke besynderligt, at en række uheldige sammenfald oftest var årsager til brande? Man kunne f.eks. nævne branden i Seattle i det nordvestlige hjørne af USA, hvor knapt 200 boligblokke brændte i 1800-tallet. Her var den egentlige årsag til brandens vilde hærgen, at brandvæsenets ledelse var til sikkerhedskonference i Los Angeles. En placering af Københavns brand på bybrandenes verdenskort, kunne måske have givet os en bedre forståelse for netop Københavns brand i 1728.

Lauring fortæller imidlertid veloplagt om branden. Han skifter konstant observationsfelt. Snart er vi hos professor Horrebow, snart hos madam Boye, samtidig med at han giver oplysninger om arkitektur, vindretning, brandkorpset etc. Bogen er rig på kulørte detaljer, men fattig på en egentlig metode. Det bliver ikke præsenteret, hvor forfatteren vil hen, ligesom han heller ikke redegør noget videre for kilderne eller den hidtidige forskning. Dermed bliver det vanskeligt for den forudsætningsløse læser at gennemskue, hvad der er nyt og hvad som allerede er kendt. Bogen bygger bl.a. på øjenvidneskildringer, men man ser forgæves efter kildekritik. Kritik forstår forfatteren dog at give – af nutidens københavnere, som han mener brokker sig i tide og utide. Og som københavner bliver man naturligvis provokeret, men man bliver også en smule forundret over, at bogen ikke er blevet renset for sådanne stikpiller der kun viser, at forfatteren vist ikke kender forskel på brok og engagement.

Lauring har især kastet sin kærlighed på et af brandens øjenvidner, nemlig stadskirurg Carl Friederich Reiser, som Lauring har givet sit helt eget afsnit i bogen, tilsyneladende for at bedre på hans blakkede historiske efterskrift. Og netop dette afsnit er underligt, dels har det intet med branden at gøre og dels sammenligner Lauring Reisers besynderlige skrivestil med englænderen Laurence Sternes roman *Tristam Shandy*. Hvorfor i alverden Lauring har så travlt med Reiser, burde have været forklaret - nu sidder læseren blot tilbage som et stort spørgsmålstegn.

Overordnet er bogen velskrevet og har en tilpas længde. Illustrationerne er velvalgte og passer fint til teksten. Den bidrager til hoved-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stadens historie og vil også have interesse for folk med forkærlighed for studier i byplanlægning.

Claus Mechlenborg

Adda Hilden og Grete Ilsøe (red.): Veje at vandre. Roskilde Universitetsforlag 2003, 224 s. 198 kr.

Er det muligt at benytte landets arkiver til andet og mere end at belyse politiske og administrative problemstillinger? Kan man f.eks. finde materiale om kvinder, en befolkningsgruppe, som almindeligvis ikke menes at være særligt godt repræsenteret i det bevarede arkivmateriale? Det er dette spørgsmål, bogens forfattere har sat sig for at undersøge, og svaret er et klart JA. Der er meget materiale, som kan belyse kvinders ofte spændende, til tider sørgelige og altid interessante skæbner i historien.

De emner, som undersøges, er, hvordan kvinder har forholdt sig til integration, at flytte til et nyt land og skabe sig et nyt liv, hvordan kvinder aktivt søgte at forandre og forbedre deres skæbne vha. uddannelse, og endelig hvordan kvinder søgte selverkendelse ved at træde sammen og diskutere problemer, men også ved aktivt at ændre det billede, omverdenen havde af dem.

Grethe Ilsøe behandler integrationsspørgsmålet i sin artikel om at opnå indfødsret. Hun belyser et socialt skift med hensyn til hvem det var, der søgte indfødsret. Hvor det før 1850 især var velstillede kvinder, blev det senere i højere grad kvinder fra de lavere sociale lag, som havde brug for indfødsret for at opnå alderdomsunderstøttelse.

Birgit Løgstrup beskæftiger sig med samme emne i sin artikel om fire tyske malkepigers kamp for at blive integreret i det danske samfund. Hun arbejder primært med kirkebøger, folketællinger o.lign. og får vha. disse stykket et både spændende og medrivende billede sammen af de fire pigers skæbne – med mange børnefødsler uden for ægteskab, men alligevel med faste partnere. Her beskrives også, hvordan næsten alle de små børn døde kort efter fødslen, og hvordan kvinderne kæmpede for at få et bedre liv. Faktisk lykkedes det nogen af dem at stige op i det sociale hierarki.

Hvordan kvinder gennem uddannelse søgte at forbedre deres vilkår, tages op af Adda Hilden, som har set på, hvordan de katastrofale forhold omkring børnefødsler, som alt for ofte førte til dødsfald, resulterede i at grønlandske kvinder rejste til Danmark for at blive oplærte som jordemødre. Hun beskriver de problemer, de stødte på i det danske samfund, hvor de ikke talte sproget og heller aldrig lærte det. Langt de fleste fik derfor kun den halve uddannelse. Hjemme på Grønland blev de pga. de store afstande og problemer med is om vinteren alligevel en vigtig del af det grønlandske sundhedsvæsen.

Hanne Rimmen Nielsen har undersøgt lærerinders placering i det danske samfund. Som den første gruppe synlige og uddannede kvinder i Danmark måtte de leve med en vanskelig balancegang. Da de via deres arbejde fik stor indsigt i og viden om lokalsamfundets familier, krævedes det af dem, at de skulle være "rene" ophøjede væsener. Heri lå bla., at det ikke var socialt accepteret, at de giftede sig. Samtidig viser Hanne Rimmen Nielsen, at mange af de kvinder, som blev lærerinder, betragtede det som en midlertidig karriere, indtil de giftede sig, mens andre så det som en livsbane og samtidig var politisk aktive.

Heltinden i Minna Kragelunds artikel er højskolelærerinden og forstanderen Pip Christiansen. Hun var foregangskvinde for funktionalismen, *og* lod den påvirke både hjemmets indretning og de broderimønstre, eleverne syede efter. Gennem sin undervisning påvirkede hun hundredvis af kvinder.

Bogens sidste emne om kvinders erkendelse dækkes af Karen Hjort i en biografi om adelskvinden Sophie Hedevig Schulin, som fra en opvækst i beskedne kår i 1700-tallets anden halvdel giftede sig til adel og velstand. Gennem livet forsøgte hun ved kommentarer i breve o.lign. at skabe det billede af sig selv, som hun ønskede at andre og eftertiden skulle se. Hun ville opfattes som en kvinde, der havde haft et hårdt og mismodigt liv, men troligt og trofast havde udholdt og levet det.

Bogens sidste kapitel af Else Hansen handler om kvindelejrene på Femø i perioden 1971-86. På lejrene, som var oprettet af Rødstrømpebevægelsen, kunne kvinder mødes og i fællesskab diskutere kvinderoller. På trods af lejrenes popularitet var samværet dog ikke gnidningsfrit. F.eks. var der diskussioner om, hvorvidt børn skulle med på lejren, da de optog meget af mødrenes tid. Med tiden kom der flere og flere lesbiske kvinder til, eftersom de her fandt frihed til at være sammen, hvad der igen medførte en debat om, i hvilken grad lejren skulle være en lesbisk oase. Endelig blev hele spørgsmålet om lejrens tilhørsforhold til rødstrømpebevægelsen debatteret. I sidste ende meldte Femøgruppen sig helt ud af bevægelsen.

Forfatterne bag bogen har både her og i tidligere værker vist, at det er muligt at finde kvinderne i kilderne. I *Veje at vandre* beskrives kvinder i Danmark fra 1700-tallet til 1980'erne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det er meget forskellige oplæg, men med det fælles udgangspunkt, at de alle handler om kvinder, der ønsker noget. Kvinder, der aktivt forsøger at ændre deres skæbne. Mundheldet siger, at "bag enhver stor mand står en kvinde", men i dette tilfælde står kvinderne alene, de står ikke bag nogen, men står frem som individer, der kan og vil noget, som de er villige til at arbejde for. Det være sig en bedre social placering i samfundet, en uddannelse eller en bedre forståelse af sig selv.

Bogen lever til fulde op til sit formål og viser, at arkiverne er fulde af materiale om kvinder og den viser på eksemplarisk vis, hvordan det ved forskellige midler og metoder er muligt at få kvinderne til at træde ud af glemslen og fremstå som både selvstændige og aktivt handlende individer.

Birgitte Vedel-Larsen

Gudrun Gormsen (red.): Skive kommunes historie bd. 1: Fra oldtid til 1880; Niels Mortensen (red.): Skive kommunes historie bd. 2: Fra 1880-1940; Niels Mortensen (red.): Skive kommunes historie bd. 3: Fra 1940-2003. Skive Museums Forlag 2001-03, 386 + 464 + 512 s., bd. 1 og 2, 298 kr., bd. 3, 375 kr.

Igennem de sidste 10-15 år har en række af de gamle jyske købstæder fået flerbindsværker, der grundigt har beskrevet byens udvikling. Størst er Aalborg med seks bind (1987-98), derefter følger Århus (fire bd. 1995-98), Esbjerg (1994-98), Viborg (1997-99) og Vejle (1996-98) hver tre bd. og Thisted (2 bd. 1994-98). Seneste bidrag til købstadsmonografierne er tre bind om Skive. Det er ikke første gang, at Skive får beskrevet sin historie, ved købstadsjubilæet i 1926 udsendtes 535 sider, i 1947 128 sider og i 1976 191 sider, og Skive kommuneatlas udkom i 1994-95.

Til forskel fra de tidligere værker omhandler dette værk dog ikke kun Skive Købstad, men også de landsogne der blev indlemmet i Skive Kommune ved kommunesammenlægningerne 1966-70: Ørslevkloster, Ørum, Højslev, Dommerby, Lundø, Kobberup, Estvad, Rønbjerg, Skive Landsogn, Resen, Hem, Hindborg og Dølby.

Bd. 1 beretter om perioden frem til 1880 og indledes med et fælles afsnit for hele kommunen om oldtid og middelalder. Skive nævnes første 1326, men har allerede eksisteret fra 1200-tallet, hvor der begyndte at opstå et bysamfund ved Karup Å, et vigtigt trafikknudepunkt, ved Limfjorden og tæt på Kattegat. Dette gav sig også udslag i et benediktinernonnekloster i Ørslev og augustinsk munkekloster i Grinderslev samt sidst, men ikke mindst, grundlæggelsen af en kongelig borg, Skivehus.

I omtalen af de gamle sognekommuner følger forfatterne en fælles disposition: herregård, kirke, præster, skole, udskiftning og kommunalliv, der selvfølgelig er præget af lokale forhold, kildematerialet og forfatternes vinkel. Hovedvægten ligger på 1700- og 1800-tallet, men flere bidrag rækker også tilbage til 1600-tallet og inddrager de store matrikler fra 1662, 1664 og 1688, selvom man kunne have ønsket, at matriklerne var blevet udnyttet mere. De kunne belyse f.eks. Svenskekrigenes indvirkning på lokalsamfund og landbrug eller landbrugssystemet. Ligeledes savner man en omtale af de åndelige vækkelser i begyndelsen af 1800-tallet, som også berørte Skive-egnen. I dette bind kan man fremhæve gode bidrag om Ørslevkloster, Ørum og specielt Hem-Hindborg-Dølby, hvor der gives en indgående skildring af datidens levevilkår og mennesker.

Resten af bindet optages af Skive Købstad 1536-1880. Byen havde 800-900 indbyggere omkring år 1600, men farsot 1602 og fjendtlig besættelse 1627-29, 1644-45 og 1657-60 reducerede befolkningstallet til 500 i 1660, og det blev ved med at falde i de næste 140 år. Byen stagnerede, og i 1801 boede der kun 520 mennesker i Skive, der med rette kan betegnes som en af Jyllands mindre købstæder. Det fremragende afsnit om perioden 1600-1800 af Johannes Møllgaard sætter byen ind i en danmarkshistorisk helhed. Han viser, hvordan enevælden prioriterede Københavns handelsliv frem for provinsen. Og i provinsen store byer som Aalborg frem for små købstæder som Skive. Egnen havde vigtige handelsobjekter som staldstude og korn, men disse gik udenom byen, der blev reduceret til mellemled/vareformidler mellem landdistrikterne og Aalborg. Befolkningstallet blev kun opretholdt ved indvandring, især fra Viborg, og borgerskabsprotokollen viser, at 60 pct. af de nyere borgere 1747-88 kom udefra.

Møllgaard har ligeledes kortlagt byens beboelsesregioner og kan vise, hvordan byen var opdelt i områder, en for købmænd og statstjenere, en for håndværkere og en for småfolk. Som der var forskel på, hvor folk boede, var der også forskel i kirken. Byens kirke havde 31 stolerækker fordelt på hver side, hvor de tre første hørte til Skivehus. Derefter kom der syv stole beregnet for embedsmænd og det bedre borgerskab. Fra række 14 og videre ned sad borgere og bønder.

Bd. 2 om perioden 1880-1940 rummer en meget nyttig oversigt over kommunen i 1880

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og kommunen i dag. Kommunen havde i 1880 5.063 indbyggere, hvoraf de 2521 boede i Skive – i 2000 var befolkningstallet 28.011, heraf 11.412 i Skive. I 1880 var landbruget stadig hovederhverv, men landbrugets betydning blev reduceret, og i 1940 var Skive Kommune domineret af erhverv inden for handel og håndværk. I dag er det servicefagene, der beskæftiger flest mennesker. Landbrugets udvikling fremgår også af landbrugsstatistikken. I 1895 eksisterede der 940 landbrug, der dyrkede 7070 ha. 100 år senere var antallet reduceret til 342 brug, som til gengæld drev 14.500 ha. Det intensiverede landbrug fremgår også af det meget illustrative diagram på s. 12 over husdyr: antallet af svin er fordoblet 15 gange.

Ligesom bd. 1 er skildringen af landsognene opbygget efter en fælles disposition: herregård, kirke, præst, skole, handel/håndværk, lokalpolitik: fattige, veje og skoler; kultur og fritid. På landboområdet er det gennemgående tema de store herregårdes forsvinden og rejsningen af mange nye husmandsbrug, som oftest på udstykket herregårdsjord. Men 1880-1940 er også perioden, hvor der kom gang i industrien i de små landsogne, og der indvandrede fremmed arbejdskraft, især til de store arbejdspladser som godser og teglværker.

Også Skive by var præget af forandringer: jernbane i 1884, telefon i 1886, i 1880'ernes slutning cykel, bil i 1902, biograf i 1908, gasværk i 1886 og el-værk fra 1906. Der var kommet gang i Skive, og 1880-1914 fik byen 50 nye virksomheder. Industrialiseringen betød også fagforeningernes fremkomst, og ved indgangen til det 20. århundrede havde Skive 17 fagforeninger, hvoraf skræddernes fagforening fra 1876 var den ældste. De mange industrivirksomheder medførte ligeledes en stor arbejderbefolkning og et stærkt Socialdemokrati, der i 1929 kunne mønstre flertal i byrådet. Og bortset fra årene 1998-2001 har Skive siden 1929 haft en socialdemokratisk borgmester.

Som en glimrende ting har forfatterne været opmærksomme på det rige foreningsliv, der opstod i 1800-tallet. Tager vi f.eks. Højslev-Dommerby-Lundby Kommune, finder vi aftenskole (1908), læsebiblioteksforening, husflidsforening (1892) og ungdomsforening (1916), på idrætsområdet cykelklub (1897), fodboldforening (1904), gymnastikforening (1904) og skyttekreds (1880). Endvidere blev der oprettet ni afholdsforeninger og -loger (1883-1904), og politikken blev heller ikke glemt. Kommunen fik en konservativ klub (1888), Socialdemokratisk Forening (1903) og Radikal vælgerforening (1910). Her ser vi forenings-Danmark blive skabt.

I 1880 havde Skive 12 foreninger, 1914 op mod 100. Venstre sad på Borger- og Håndværkerforeningen, mens Højres bastion var Den nye Borger- og Håndværkerforening. I alle foreninger blev der lagt vægt på at optage de »rette« medlemmer, og der blev stemt, om man ville godkende de indmeldte. En del af de mange foreninger samledes i de to store bevægelser, arbejderbevægelsen og Indre Mission. Arbejderbevægelsen slog igennem i 1890'erne, i 1900 var 224 fagforeningsmedlemmer og i 1918 725. Kooperationen i Skive omfattede brændselsforretning (1905), brugs (1906), bageri (1909), mølle (1916), arbejdersangkor (1888) og aftenskole (1907). På samme måde opbyggede Indre Mission et netværk bestående af missionshus i 1897, Blå Kors i 1901, KFUM og KFUK 1897-1898, missionshotel og endelig KFUM-spejdere i 1922.

Det sidste bind indledes med et interessant kapitel om planlægning i Skive by og kommune 1940-2003, om udviklingen fra byplaner til kommuneplaner, og om hvordan Skive "opsluger" landdistrikterne omkring sig og ved kommunalreformen i 1970 de omkringliggende landkommuner. Skive købstad voksede, mens landsognene blev affolket. En oversigt over folketallet i Skive Kommune 1970-2003 viser da også en befolkningsvækst på 2897 mennesker i Skive, mens der skete et fald i landdistrikterne frem til 1990, hvorefter der er sket en svagt befolkningsforøgelse på landet. Til trods for en tilgang på ca. 3000 personer 1970-2003 er Skive som så mange andre landkommuner under pres, idet befolkningstilvæksten kun har været på fem pct. i modsætning til nabobyer som Viborg og Holstebro med 10 pct.. Prognosen spår faldende indbyggertal, og det er især de unge, det er vanskeligt at holde på.

Et andet kendetegn ved perioden er velfærdssamfundets udbygning. I 1972 havde kommunen 450 pladser i vuggestuer, børnehaver og fritidshjem - 30 år senere var der i daginstitutioner og skolefritidsordninger 2000 pladser. Inden for ældreforsorgen blev 200 stuer på alderdoms- og plejehjem og 162 pensionistboliger i 1972 udbygget til 279 ældreboliger, 70 plejehjemspladser og 160 plejeboliger i 2003. I 1965/66 udgjorde sociale nettoudgifter i gennemsnit pr. indbygger 176 kr., i 1996 var dette beløb steget til 11.435 kr.

Ligesom de to andre bind er bd 3 præget af en lang række fine iagttagelser, således f.eks. de positive virkninger af besættelsestidens pengerigelighed. I 1940 var en tredjedel af skolebørnene i Skive by undervægtige, og byrådet indførte derfor gratis skolebespisning. Den livlige handel med tyskerne førte til øgede indtægter for Skive-borgerne, således steg de samlede indtægter i Skive med 70 pct. fra 1939 til 1944. Dette kunne også aflæses i ernærings-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tilstanden, som forbedredes. Endvidere er der gjort fint brug af de lokale aviser til skildring af begivenheder, af det politiske og kulturelle liv samt af egnens erhvervsliv. Som i bd 1 og 2 er skildringen af landsognene opbygget på identisk måde med gennemgang af herregården(e), besættelsestiden, kirke, skole, kultur og fritid, det lokale erhvervsliv samt lokalpolitik og kommunesammenlægning.

Om bogens noteapparat, registre og illustrationer skal der til sidst falde et par ord. I bd 1 er der et stedregister, som derimod savnes i bd. 2 og 3, ligesom personregistre savnes. Begge registre ville uden tvivl have øget værkets brugbarhed. Ligeledes savner jeg som ikke-Skivebo ordentlige oversigtskort over de områder, der bliver skildret, f.eks. et kort over hele kommunen taget fra *Atlas over Danmarks administrative inddeling*. Det skal dog ikke skygge for, at Skive har fået en kommunehistorie, som man kan være stolt af.

Christian Larsen

Poul Enemark: Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning, bd. 1-2. Aarhus Universitetsforlag 2003,1000 s., 498 kr.

Det er forståeligt, at Poul Enemark betragter dette monumentale værk som sin væsentligste forskningsindsats. Arbejdet blev påbegyndt umiddelbart efter, han i 1971 havde forsvaret sin disputats *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af det 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport,* men først efter han blev pensioneret i 1992, fik han den nødvendige sammenhængende tid til at færdiggøre arbejdet. Han har altså arbejdet ti år på værket som pensionist. Det er lige så imponerende som selve værket, og det fortæller vel også et og andet om en universitetslektors forskningsvilkår.

Det er m.a.o. resultaterne af mere end 30 års forskning, der er fremlagt i denne bog om oksehandelens historie. Metodisk bygger den bl.a. på de analyser af navnematerialet i toldregnskaber fra det sønderjyske område, Poul Enemark udarbejdede i sin disputats. Empirisk er den funderet på mere end hundred trykte, men hovedsageligt utrykte told- og markedsregnskaber fra årene 1485 til 1556/60. Omkring halvdelen af disse regnskaber er tyske toldregnskaber fra Gottorp, Rendsborg, Plön og Neumünster. Resten er danske told- og markedsregnskaber fra Ribe og Kolding. Endvidere inddrages de relevante kildesamlinger fra perioden.

Ud fra tusindvis af indførsler af okser i regnskaberne bliver oksehandlerne møjsommeligt lokaliseret og identificeret socialt og erhvervsmæssigt. Endvidere bliver deres aktiviteter fulgt over tid, for nogles vedkommende gennem årtier. Afhandlingen giver derfor et i forhold til tidligere udvidet indblik i oksehandelens persongalleri, og den giver endvidere overblik over de enkelte byers andel af denne handel, herunder de tidsmæssige forskydninger af byernes involvering i oksehandelen.

Forskningen har gennem det sidste halvandet århundrede diskuteret to hovedspørgsmål: Hvornår den danske øksneeksport begyndte, og fra hvornår man begyndte at staldfodre øksne med henblik på eksport til det vestlige Tyskland og Holland. Disse spørgsmål er, som bindenes undertitel angiver, også Poul Enemarks hovedproblemstillinger.

Det første spørgsmål bliver diskuteret allerede i kapitel 1, hvor det konstateres, at studeeksporten var den vigtigste danske eksportartikel ved slutningen af det 16. århundrede, og hvor der spørges, hvor langt tilbage i tid det gælder. Spørgsmålet er retorisk, fordi der ikke findes kilder til dets besvarelse, men man kan diskutere okseeksportens alder, og det gør Enemark. Det er kendt, at den danske eksport til de europæiske markeder i højmiddelalderen hovedsagelig bestod af animalske produkter. I 1200-tallet eksporteredes fra Danmark heste, huder, fedt, talg, sild, saltet flæsk og vel også okser.

I den toldtraktat grevinde Margrete af Flandern og Hainaut indgik med de tyske byer vedrørende handelen på Damme nævnes i hvert fald, at "hvis frisere eller danskere bringer heste eller okser" dertil, skulle de betale to penninge for hver. Enemark tør derfor ikke afvise, at der fandt afsætning af dansk kvæg sted på det tidlige nederlandske marked, men han mener ikke, at der kan have været tale om en kontinuerlig og ubrudt dansk okseudførsel sydpå fra det 13. århundrede. Han har i hvert fald ret i, at et sådan forløb ikke kan dokumenteres, selv om han må indrømme, at det kan have forekommet, i hans øjne som en naturlig følge af Ribes gamle søværts forbindelse til Nederlandene.

I så fald er det påfaldende, at okser ikke optræder i de udførselstilladelser, der er overleveret fra Ribe mellem 1271 og 1293. Til gengæld er det sandsynligt, at der i det 13. århundrede blev drevet okser fra det sønderjyske marskland sydpå. Margrethe af Flanderns toldtraktats omtale af "frisere eller danskere" kan læses som en henvisning til frisere og danskere, tyske og danske frisere eller simpelthen de danske frisere. Sidstnævnte danskere med anden etnisk baggrund, som det hedder i dag, giver Saxo en god beskrivelse af. De kaldte sig frisere, talte frisisk og boede i Lille Frisland, dvs. marsklandet in-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

denfor Det danske Rige langs Nordsøkysten op til Ribe, som var en egn med rigt agerland og en stor kvægbestand, skriver Saxo.

Når disse friseres mulige eksport af levende okser sydpå ikke kan spores i det 14. århundrede, skyldes det vel kildesituationen. Handelshistoriske studier er vanskelige at have med at gøre, før vi får toldregnskaber, og på dette felt får vi dem først, hvor Enemarks undersøgelse for alvor tager fat. Før midten af det 15. århundrede er kilderne til oksehandelens historie sporadiske og vanskelige at fortolke, men det er de f.eks. også til den nordeuropæiske kornhandels historie, før de første pundtoldregnskaber dukker op lige efter 1300. På den tid var international kornhandel imidlertid ingen nyhed i Nordeuropa.

Enemark vil have fast kildegrundlag under sine fødder. Det er et sundt princip, men det giver ikke nødvendigvis altid det mest autentiske billede af fortiden. Han kan dokumentere, hvad Arup formodede, nemlig at der siden midten af det 15. århundrede kom gang i drivningen af levende okser fra Fyn og Jylland via hertugdømmerne sydpå. Denne udvikling forklarer han som en bevidst omlægning fra kornavl til opfedning af okser udløst af de store kornproducerende godsers krise fra omkring 1320. I parentes bemærket bliver dette specifikke problem for de store jordejere af Enemark skiftende ophøjet til at udtrykke en almindelig europæisk agrarkrise af 125 års varighed og netop de kornproducerende godsers krise. Dvs., at der gik hen ved 130 år før producenternes reaktion på kornprisfaldet kan spores – det er lang tid.

Årsagen til prisfaldet skyldes ifølge Enemark, at baltisk korn blev Vesteuropas redning under den store hungersnød i det andet årti af det 14. århundrede, samt at denne import fra øst i de følgende årtier reducerede kornproduktionens rentabilitet i Vesteuropa. Den første antagelse er forkert. Den anden er der noget om, men han dokumenterer ingen af delene, skønt der foreligger forskning, der belyser begge spørgsmål. Vesteuropa blev bestemt ikke reddet af korn fra Baltikum under den store misvækst og hungersnød 1315-1317. Allerede i tørkeårene omkring 1310 lukkede de tyske byer af for kornudførslen til Vesteuropa, og det udtrykkeligt for ikke at importere dyrtid fra Flandern og England.

Der er da heller ingen spor af kornimport fra Østersøregionen til Vesteuropa i det følgende årti, skønt denne trafik var stigende i århundredets første årti og foreløbigt toppede i det tredje årti. Det var spansk, portugisisk og italiensk og ikke baltisk korn, der hjalp Nederlandene og England gennem hungerårene. Det er dokumenteret.

Hele den udvikling af det nordeuropæiske kornmarked afspejles i prisdannelsen. Nordeuropa var i hvert fald fra anden halvdel af det 13. århundrede opdelt i indbyrdes forbundne zoner med forskellige prisniveauer, som f.eks. gjorde det muligt at eksportere rug fra Torun 180 km oppe af Vistula til byer beliggende i nogle af Østenglands mest udprægede agerbrugszoner. Disse handelsforbindelser betød, at prisudviklingen i de forskellige priszoner bevægede sig i faser, men de forklarer ikke alene, hverken de faldende engelske kornpriser fra midt i 1320´erne eller de kornproducerende vesteuropæiske godsers deroute. Kornimporten fra Baltikum til Vesteuropa var før 1350 behersket og sæsonbetonet, om end den var regulær. Alligevel er den ét blandt flere tegn på, at den opdeling af Europa i animalsk og vegetabilsk orienterede landbrugszoner, Enemark mener hører Senmiddelalderen til, allerede kan spores i Højmiddelalderen.

Hvad angår Enemarks andet hovedanliggende, dateringen af hvornår staldfodringen kom i gang, griber han først til de spredte inventariefortegnelser fra slutningen af det 15. og første halvdel af det 16. århundrede. I det materiale finder han i 1530´erne de første oplysninger, der tyder på staldfedning. At den er kommet i gang noget tidligere indicerer iflg. Enemark toldregnskaberne. Mellem 1480 og 1500 dukker nemlig de første forårsdrivninger frem i regnskaberne, og da staldøksne altså først forekommer i godsernes inventarier i 1530´erne, slutter han, at forårsdrivningerne frem til dette tidspunkt bestod af okser, der havde været på stald hos bønder, der havde pligt til at holde fodernød. Først mellem 1540 og 1580 trænger kongemagtens og adelens opfodring af danske staldøksne igennem og udvikler sig til et monopol.

Enemark mener altså, at det kornprisfald fra 1320´erne, som der er empirisk belæg for i England, men ikke i Danmark, og som han mener ramte hele Nordvesteuropa, fik de store jorddrotter til at omlægge produktionen fra korn- til kvægavl, hvilket 130 år senere kan spores i en stigende udførsel af levende kvæg fra Fyn og Jylland, og 220 år senere i kongemagtens og adelens iværksættelse af staldfordring på godserne under indtryk af markedets krav i Tyskland og Nederlandene. Det er en halvanden hundrede år gammel engelsk teori, der bliver støvet af og appliceret på den danske eksport af levende okser. Teorien var for Englands vedkommende engang besnærende, men den tager sig ikke helt godt ud i lyset af den viden, vi nu har om den engelske prisudvikling – slet ikke hvis man sammenholder priserne på korn og okser fra midten af det 14. til slutningen af det 15. århundrede.

Vi kender som nævnt til dansk eksport af huder, talg og kød gennem hele middelalderen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og fra alle egne af landet, men eksporten af levende okser kom helt overvejende fra Jylland og i mindre grad fra Fyn. I begyndelsen af det 16. århundrede anslår Enemark eksporten fra Jylland til knap 15.000 dyr, mens der fra Fyn kun blev udført 1500-2000 om året. Enemark anfører, at denne nationale fordeling skyldes transportforhold og lovgivning, men det må vel også tages med i betragtning, at Vestjylland sammen med de nordligste grænseegne af de skånske landskaber siden landbrugets indførsel i Danmark havde været de naturlige steder at praktisere husdyrbrug.

Hovedparten af den jyske eksport kom vel fra Vestjylland, selvom der bl.a. rigtignok er belæg for at østjyske kongelige lensgårde producerede staldøksne. Når man ser hen over de diagrammer, hvor Enemark har opstillet de handlende efter hjemsted, vejer de vestjyske oksehandlere temmelig tungt. I diagrammet over den samlede oksedrift ud af Danmark i årene 1519-20 udgør de vestjyske oksehandlere f.eks. 41 pct. mod østjydernes 18 pct. og 16 pct. udlændinge.

Heri ligger naturligvis ingen dokumentation for, at den danske eksport af levende okser i lige så høj grad kom fra Vestjylland, men det er sandsynligt at overrepræsentationen af vestjyske oksehandlere hænger sammen med, at hovedparten af denne eksport i Senmiddelalderen, kom fra det pastoralt orienterede Vestjylland, hvor eksporten af levende okser sydpå, i hvert fald fra de sydlige dele af Vestjylland, ikke var nogen nyhed i midten af det 15. århundrede. Det nye var snarere, at afsætningsmulighederne i Tyskland og Nederlandene bedredes på grund af urbanisering, protoindustrialisering og øget levestandard, hvorved drivning af levende okser sydpå blev en stadig bedre forretning ikke alene for vestjyske marskbønder, men efterhånden også for store jordbesiddere i Jylland og på Fyn, som havde kapital til at innovere produktionen i takt med markedets krav om bedre kvalitet og større mængder.

Poul Enemark har præsteret et respektindgydende stort og nyttigt stykke forskning. Hans værk giver ikke alene en udlægning af den danske oksehandels historie og et godt indblik i kildesituationen, men også meget omfattende historiografiske redegørelser, som dog sine steder kunne have været ført bedre up to date. Hans bog er af blivende værdi med et væld af oplysninger, hvoraf mange centrale er bearbejdet statistisk og opstillet i klare tabeller og diagrammer.

Men hvor er det irriterende at skulle lede efter noterne midt inde i bd. 2 mellem litteraturliste, forkortelser, bilag og diagrammer.

Nils Hybel

Erik Gøbel (red.): Jens Kusk Jensen: Navigationens Udvikling – og lidt om hans liv og håndbøger. Maritim Kontakt, bd. 25, 2004, 272 s., 175 kr.

At Jens Kusk Jensens *Haandbog i praktisk Sømandsskab* var svær at få udgivet og solgt til at begynde med, forekommer i dag helt ubegribeligt, og det foreliggende bind af *Maritim Kontakt* gør ikke forundringen mindre, for det er én lang hyldest til Jens Kusk Jensen og hans enestående maritime forfatterskab, som brød traditionen om, at en sømand tog sin viden og erfaring med sig i graven.

For at hædre Kusk Jensens minde får han selv ordet i det ikke tidligere udgivne skrift om *Navigationens Udvikling*, hvorefter følger en række korte artikler om Jens Kusk Jensens liv og håndbøger.

Det siger næsten sig selv, at Kusk Jensens redegørelse om navigation er en drøj omgang for lægmand. Den ene matematiske beregning afløser den anden, men målgruppen er jo også tydeligvis navigatørerne. "*Hvem mindes ikke naar Frivagten ombord i et Skib blev purret ud*?" spørger han på side 40, og på side 82 hedder det: "*Mercators Kortprincip er jo Læserne saa godt bekendt, at jeg ikke behøver at omtale det her*". På side 92 står der, at "*Enhver ved, at Radius er lige Chorden til 60 Grader*". Men disse indforståede bemærkninger er lette at leve med, når man tænker på de muligheder, Kusk Jensens redegørelse åbner for den særligt interesserede, og hvordan man med denne viden om navigationen måske kan nå frem til nye indsigter i søfartshistorien. Det indledende afsnit om oldtidens navigation er desuden spændende og letlæst. Og bag det hele fornemmes Kusk Jensens udgangspunkt for arbejdet med manuskriptet, nemlig spørgsmålet om, hvordan vikingerne nåede til England – hvordan navigerede de?

Når vi bevæger os over til bogens anden del – artiklerne om Jens Kusk Jensens liv og håndbøger – er det ind imellem ganske svært at fange den røde tråd. Ganske vist handler det hele om Kusk Jensen, men i en så spredt orden, at helheden er lige ved at forsvinde. I Susanne Overgaards "*mikrostudie i Jens Kusk Jensens betydning for Limfjordssejladsen*" får man en udmærket biografi, men udover understregningen af Kusk Jensens autoritet som fagmand er det svært at få øje på nogen analyse af hans særlige betydning for Limfjordssejladsen.

Helt anderledes levende og klar er Margrethe Kudsk Andreasens beretning om sin far i barndomshjemmet i Nivå, da enkemanden

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kusk Jensen havde giftet sig for anden gang – med en 26 år yngre kvinde.

Niels J. Bagges bidrag hylder Kusk Jensens minde for den enestående betydning, *Haandbog for praktisk Sømandsskab* har haft for generationer siden udgivelsen i 1901. Men noget bud på Kusk Jensens egen motivation får man ikke. Det anes til gengæld i Anker Lauritsens artikel om "*Håndbogen – og de gamle skibe*", hvor fascinationen og romantikken ved sejlskibene udnævnes til drivkraften i arbejdet. Man kunne måske føje til, at Kusk Jensen har forstået, at han stod på kanten af den gamle epoke og på tærsklen til den ny og derfor så behovet for at skrive det ned, som skulle blive verdens mest komplette håndbog om praktisk sømandskab.

Selv om Kusk Jensen ikke dyrkede sejlsport, undrer det ingen, at den erfarne sømand også på dette i hans tid nye felt kunne gøre sig stærkt gældende med en håndbog, som alle uanset rang og stand kunne have glæde af – Christian 10. var én af dem, så Kusk Jensen og kongen havde noget tilfælles og noget at tale om, da der skulle takkes for ridderkorset. Denne side af Kusk Jensens arbejde beskrives af Nils Aage Jensen.

Bogen slutter med Erik Gøbels liste over udvalgte titler af og om Jens Kusk Jensen.

Om end helheden som sagt er blevet lidt ujævn, må det ikke glemmes, at der er ydet en stor og prisværdig indsats for at få *Navigationens Udvikling* udgivet. Manuskriptet er en vigtig del af Kusk Jensens forfatterskab, og det er godt, at det nu foreligger på tryk. I forbindelse med udgivelsen er der i øvrigt lavet en imponerende og ganske nyttig samling af biografier over de omtalte personer i *Navigationens Udvikling*.

Hvad de kortfattede artikler måtte savne i historisk analyse og sammenhæng, gives mangefold igen i engagement, og derved rammer bogen det brede, maritimt interesserede publikum, den er skrevet for. Og det er vel i grunden det vigtigste.

Karsten Hermansen

Bjarne Stoklund: Tingenes kulturhistorie. Etnologiske studier i den materielle kultur. Museum Tusculanums Forlag 2003, 232 s., 248 kr.

Professor emeritus Bjarne Stoklund har siden sin pensionering fra Københavns Universitet i 1996 ikke ligget på den lade side. Senest er det blevet til denne bog om tingenes kulturhistorie og en række artikler i forskellige tidsskrifter. Stoklund løfter en advarende pegefinger mod de senere års studier af kulturel konsumtion - i lighed med den nye tingenes kulturhistorie som i disse år vokser frem på den internationale scene, vil Stoklund nemlig gerne tilbage til selve tingene – til genstandene – og deres anvendelsesmåde. Ting er andet og mere end symboler, de er også konkrete, praktiske redskaber, der har en funktion.

Bogen indledes med en kortfattet og klar oversigt over etnologiens udvikling i det 20. århundrede, dens forskningsfelter og teoretiske inspirationer. Det vises, hvordan etnologien er gået fra at være et studium af materiel kultur til at være et studium af normer, forestillinger og værdier – i dag især diskurser. Mao. kulturanalyse frem for ren genstandsanalyse- og beskrivelse.

I løbet af 1990´erne ændrede etnologien sig fra at være et studium af sociale relationer til at være et studium af symboler, koder og budskaber. Herved fik studiet af den materielle kultur atter en plads i etnologien, selvom man ikke greb tilbage til ældre tiders evolutionistiske og diffusionistiske tankegods, men i stedet fokuserede på konsumtionen – dvs. forbruget af og måden at bruge genstandene på, ligesom der fokuseres på den betydning, som mennesker tillægger forskellige ting. Inspirationen hertil kom fra folk som Pierre Bourdieu, Mary Douglas, Claude Levy-Strauss, Roland Barthes og andre, og fokuseringen på tingenes symbolværdi gav tiltrængte nye vinkler på ældre tiders rene genstandsforskning.

Man skal dog, siger Stoklund ganske rigtigt, være varsom med ikke at lægge så meget vægt på de symbolske elementer, at man rent glemmer, at tingene også har en form og funktion ved siden af den rene symbolværdi. Genstande er ikke ord, og de lader sig ikke uden videre afkode og aflæse som en tekst. I forbindelse hermed kan Stoklund ikke nære sig for at komme med et lille hip til arkæologerne, som, mener han, alt for ureflekteret har taget den moderne semiotik til sig, og derfor føler sig i stand til at udtale sig om tingenes betydning i fjerne, fortidige kulturer uden at tage hensyn til deres mangetydighed.

Ting – eller artefakter, som det så højtravende hedder inden for forskningen – har tre egenskaber: De har en form, de udfylder en funktion og de er bærere af en betydning. Det er det sidste forhold, som i egentlig forstand gør dem til kulturelle fænomener.

Stoklunds bog er et opgør med både den gamle etnologis fokusering på form og funktion, og den moderne etnologis fokusering på betydning. Genstanden skal i stedet analyseres som en treenighed af de ovenfor nævnte tre elementer, og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

det skal ske i såvel et diakront som et synkront perspektiv. Man forstår nemlig ikke "*fuldt ud samspillet mellem mennesket og tingene, hvis ikke der også anlægges en diakron vinkel i form af en "tingenes kulturhistorie*" (s. 18).

Efter indledningen følger en række kapitler, der følger tingenes kulturhistorie, og som enten er nyskrevne til lejligheden eller bearbejdede versioner af ældre arbejder. I bogens to første kapitler præsenteres vi for de to (før)etnologiske pionerer, danskeren Troels Troels-Lund og nordmanden Eilert Sundt. Med udgangspunkt i striden mellem den tyske historiker Dietrich Schäfer og Troels-Lund om historiens genstandsfelt i 1880´erne og 1890´erne kortlægger Stoklund Troels-Lunds historieopfattelse. For Troels-Lund var det væsentlige at se, hvordan livet i alle dets små enkeltheder havde udviklet sig og ændret menneskets vilkår. Men enkeltheder skulle også føjes ind i et større hele – en syntese, der hos Troels-Lund tog udgangspunkt i en udpræget evolutionistisk historieopfattelse, som dog også var præget af diffusionisme og forestillingen om "*gesunkenes Kulturgut*". I modsætning til Schäfer byttede Lund gerne en pose med kongerækker og en håndfuld kurfyrster for en grundigere viden om lampeglassets fabrikation eller brugen af tændstikker. Hvad nytte gjorde en omfattende viden om konger og krige, hvis man ikke kendte til det materielle livs daglige produkter og disses anvendelse og betydning for menneskene?

I kapitel 2 præsenteres vi for nordmanden Eilert Sundt. Den mand, der efter H. F. Feilbergs eget udsagn, gjorde ham til folkelivsforsker og kulturhistoriker. Sundt er ingen hvem som helst. I Norge regnes han som grundlægger af sociologien, etnologien og statistikken, og i modsætning til Troels-Lund var han, med Stoklunds ord, i højere grad en egentlig forsker, mens Troels-Lund snarere var ren og skær forfatter. I modsætning til den stationære Troels-Lund var Sundt hele tiden på farten, på feltarbejde til selv de fjerneste bygder. Det slående ved Sundt – også i modsætning til Troels-Lund – er da også hvor moderne han virker. Hans analyser af kulturelle processer og regional variation i byggeskik og brugsgenstandes udformning, ligner i mangt og meget den måde, hvorpå lignende analyser i det 20. århundredes antropologi og etnologi er blevet foretaget. Sundt udgav i øvrigt en mængde værker om norsk "folkekultur" i 1850´erne. Værker, som stadig den dag i dag er læseværdige.

I bogens første kapitel, som vedrører "ting", nemlig kapitel 3, introduceres vi for et tema med bud til sande etnologi-afficionados: hørivens kulturhistorie. Høriven bruges som et godt eksempel på den i store dele af 1900-tallet fremherskende teori inden for etnologien – diffusionismen eller den såkaldt historisk-geografiske metode. Kernen i diffusionismens genstandsanalyser ligger i spredningen af genstande fra egn til egn. Udgangspunktet er at genstande "vandrer" fra område til område og dermed spredes. Når man f.eks. skal afgøre om en bestemt genstand, der findes i et givet område – f.eks. en hørive – er konstruktionsmæssigt beslægtet med en anden genstand fra et andet område, ser man på den del af genstandens form, som ikke er udledt af dens funktion. Er der ligheder her, må man formode et slægtskab. Det videre mål bliver da at bestemme ad hvilken rute genstanden har rejst! Målet med kapitlet er både at præsentere den diffusionistiske metode og genstandsanalyse, og samtidig at komme med en velplaceret kritik af metoden. Men noget egentligt svar på, hvorfor der findes så mange forskellige typer høriver, kommer Stoklund ikke med. Men det er nu heller ikke hensigten.

I kapitel 4 glider vi over til en anden gammel traver: gårdtyper og byggeskik. Der tages afsæt i den gamle diskussion om, hvor grænsen mellem dansk og tysk byggeskik i Slesvig gik, og vi introduceres til den sachsiske og den danske fire(og tre-)længede gård. I tidligere tider brugte man evolutionistisk, diffusionistisk metode parret med etniske argumenter for at sætte en "rigtig" sindelags- og/eller folkegrænse i landsdelen. I Slesvig synes det at være sådan, at sprogskifte og gårdformer følges ad, således at der måske alligevel er noget om snakken med den etniske gård.

I kapitel 5 undersøges "Læsøboerne og det daglige brød". Ved at underkaste udviklingen i den læsøske brødbagning en undersøgelse, ser Stoklund på om øen faktisk er det reliktområde, som en tidligere tids etnologer troede. Og det er den – lad det straks være sagt – selvfølgelig ikke. Den læsøske brød- og bagekultur var påvirket af de økonomiske konjunkturer og forandrede sig i takt hermed. Øer er dermed ikke de konservative bastioner, som en senere tid gerne har villet gøre dem til.

I kapitel 6 handler det om fodtøj, mere præcist om færøske hudesko og danske træsko. De første er ikke, som man måske kunne forledes til at tro, noget særligt færøsk, men derimod en skotype, som var udbredt i flere af Europas randområder, hvor også andre gamle kulturtræk er bevarede. Men hudeskoene var ikke bare udtryk for en særlig regional anderledeshed. Det var derimod et stykke yderst funktionelt fodtøj, når man skulle bevæge sig let og ubesværet i fjeldene. De forsvandt derfor først, da man i tiden efter 2. Verdenskrig fik adgang til de lige så praktiske, men fabriksfremstille-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

de, gummisko. Pointen i artiklen er, at hverken hudesko eller træsko er relikter, men derimod rationelt og funktionelt fodtøj, som er blevet benyttet helt bevidst ved siden af en række andre og mere "normale" sko.

I kapitel 7 bevæger vi os fra genstande til mennesker og økotyper, og dermed i realiteten også bort fra bogens egentlige emne, nemlig tingene. Stoklund har i tidens løb beskæftiget sig en del med danske bønder og de økologiske vilkår, hvorunder de virkede, og noget nyt i forhold til tidligere får vi vel egentlig ikke her. Hvordan prægede omgivelserne og miljøet bønderne og hvorledes udnyttede de forskellige naturlige ressourcer, de havde til rådighed? Om end kapitlet kan være interessant for den forudsætningsløse, så har det ikke meget med "ting" at gøre, hvis vi altså ser bort fra at disse bønder rent faktisk producerede ting: tøndebånd, træsko, kul og vognhjul.

I kapitel 8 hensættes vi med ét til en ganske anden verden, nemlig til 1800-tallets store industriudstillinger i de europæiske storbyer. På disse udstillinger konkurrerede de fremvoksende nationalstater ikke på våben, men på varer. Udstillingerne blev en valplads, en krig på produktion af de bedste og mest raffinerede industriprodukter. Vi hører om overgangen fra håndværk og husflid til massefabrikation og industri, og de problemer med kvaliteten, der opstod, når de massefremstillede varer fortrængte de gamle håndlavede produkter. Det søgte man at råde bod på ved at opføre kunstindustrimuseer, som dels skulle fremme den gode smag og dels vise, hvad man formåede. I slutningen af 1800-tallet blev kunstfliden desuden national. God kunstflid skulle have en særlig national "ejendommelighed": "*Med ønsket om, at kunstindustriens produkter skulle være nationalt ejendommelige, at hvert land skulle fremvise sin egen særlige stil, er der ved århundredets slutning føjet interessante nye facetter til de æstetiske krav...*" (s. 188). Verdensudstillingen som fænomen er tæt forbundet med nationalstaterne og industrisamfundet.

I kapitel 9 gælder det folkedragten og "*opfindelsen af traditionen*". Her drejer det sig bl.a. om et opgør med myterne om dels den nationale dragt, og dels den forestilling at hver egn skulle have haft sin specielle dragt forskellig fra andres. Her var derimod tale om mode, der vandrede fra by til land. Var der nogen særlige regionale kendetegn, gjaldt det faktisk kun hovedbeklædningen.

I bogens sidste kapitel behandles bøndernes tidsopfattelse i tidlig moderne tid. Genstande som lommeure, almanakker og dagbøger dukker op i takt med at den gamle bondelivsstil forsvinder til fordel for den moderne farmerlivsstil. Men betyder det at man kan slutte, at bønder som ejede disse ting også var indehavere af en ny bondementalitet? Det synes i hvert fald ikke at gælde dagbøgerne. De fleste optegnelser er derimod udtryk for en traditionel bondeprofil. Ej heller urene fortæller meget. De synes for det meste at være blotte statussymboler.

Stoklunds bog fremtræder primært som et katalog over de forskningsinteresser, han gennem et langt forskerliv har haft. Den opsummerer hans forskningsresultater, mere end den bringer nye ting for dagen, og fungerer derfor fint som introduktion til etnologisk videnskabshistorie. Den indledningsvist proklamerede forholden sig til den nye tingenes kulturhistorie er der dog ikke meget om. Det forbliver alene ved indledningens statements.

At læse Stoklund er som at høre en fjern kalden fra en gammel ven.

Peter Henningsen

Henrik Gjøde Nielsen: Syg og sund i Hals Kommune. 1903 – Hals Apotek – 2003. Hals Museum 2003, 64 s., 85 kr.

Gennem tiderne har vi forsøgt at stoppe sygdomsudbrud og afværge nye, men der har som bekendt været tilfælde, vi ikke altid har kunnet kontrollere. For ikke så forfærdelig lang tid siden hærgede fugleinfluenzaen i Asien, epidemien skabte stor frygt, og der fandtes umiddelbart ingen metoder til at bekæmpe den. Forskningen måtte på overarbejde.

Henrik Gjøde Nielsen fortæller i *Syg og sund i Hals Kommune. 1903 – Hals Apotek – 2003*, hvordan det sydøstlige Vendsyssel har været udsat for sygdomme blandt mennesker og dyr, samt hvordan det lokale sundhedsvæsen har håndteret de forskellige situationer. Forfatteren er museumsinspektør ved Hals Museum, som i samarbejde med Hals Apotek har udgivet bogen, hvis sidste del er viet til apotekets historie. Udviklingen i Hals og omegn sammenholdes med det danske sundhedsvæsens generelle udvikling fra 1500-tallet, hvor professionaliseringen af lægevidenskaben begyndte, til 2003, hvor det lokale sygehus i Dronninglund var lukningstruet.

Blandt "flere pust fra den store verden til Hals" er den spøjse fortælling om Selambo, der blev hårdt såret under en afrikansk stammekrig, men hvis liv blev reddet af lægen Fritz Schmidt. Selambo fulgte herefter lægen indtil hans død, og følgeskabet førte høvdingesønnen til Nordjylland, hvor han vakte opsigt under folkestrejken i august 1943. Her ignorerede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

han tyskernes afspærring af Aalborg og Nørresundby – trods besættelsesmagten havde standset ham - og cyklede videre med lægens forsyninger.

Folketro og folkemedicin er et af temaerne i bogen, mirakler med religiøse forklaringer, og helbredelser hjulpet godt på vej af diverse miksturer og remser. Et eksempel fra Øster Hassing Kær er en lang trylleformular med både hedenske og kristne gloser, der tilsyneladende kurerede dyrene på en gård. Som Gjøde Nielsen skriver: "*Jagten på sundhed og helbredelse for sygdom følger uransaglige veje*", og en sammenligning med vores samtid er fristende.

Troen på helbredelse ved håndspålæggelse hører vi stadig om. Tv-programmer med prædikanter, som f.eks. får folk op af kørestole, tror de fleste ikke på er ægte. Alligevel tiltrækker de mange seere, som spørger sig selv, hvorvidt sindet kan helbrede kroppen. Rygter om genfærd i garagen og kontakt med en afdød kusine er ligeledes gode fortællinger, eksistensen af en åndernes verden fascinerer mange.

Modtagelsen af videnskabeligt uddannede mænd og kvinder i lokalsamfundene har ikke altid været gnidningsfrit, eksempelvis havde Madam Bøhme sine problemer i Hals sogn. Fra begyndelsen af 1800-tallet kunne jordemødre eksamineres på Den kongelige Fødselsstiftelse i København, og madam Bøhme var blandt de første. Trods ihærdige forsøg kunne hun ikke tage konkurrencen op med den lokale, selvlærte madam Gierchen og måtte efter nogen tid søge stilling andetsteds. En ny, uddannet, men lokal jordemoder tog over, og jordemodervæsenet var nu etableret i Hals og omegn, men som Gjøde Nielsen skriver, var det en svær fødsel.

Derimod er det gået den anden vej for homøopaterne i Hals og omegn, for i begyndelsen af 1900-tallet arbejdede homøopatien side om side med farmakologien, da apoteket havde en homøopatisk afdeling. Nu er andre alternative behandlingsmetoder til gengæld i fremgang. Akupunktører og zoneterapeuter har opnået større anerkendelse end f.eks. homøopater, biopater, healere og clairvoyante, og de supplerer i stigende grad den traditionelle lægevidenskab.

Ligeledes oplever alternativ medicin en fremgang, men lægemidler er alt i alt stadig kemiske. Da apoteker blev udbredt i Europa i 1500-tallet, så medicinlageret uvægerligt anderledes ud, og indholdet i et velassorteret apotek dengang – spanske fluer, bænkebidere, regnorme, menneskefedt, menneskeblod med meget mere – er kuriøst. Hjemmebryggede og eksotiske medikamenter er stadig et kendt fænomen, og nogle stadig af mere tvivlsom karakter end andre. Gjøde Nielsen giver eksemplet med det illegale salg af knust næsehorn til forøgelse af den mandlige potens. Kan troen flytte bjerge?

Pernille Grouleff Poulsen

Hans Gjedsted: Aalborgs Møller i 1600-årene. Aalborg Stadsarkiv 2003, 68 s., 75 kr.

Hans Gjedsteds bog om Aalborgs Møller i 1600-årene er udgivet af Aalborg Stadsarkiv, og formålet er ifølge forordet at finde frem til de sporadiske oplysninger, som de bevarede kilder fra 1600-årene indeholder om mølledrift i Aalborg med vægt på de personlige forhold omkring møllere og ejere, og det er tilstræbt kun at anvende utrykte kilder, som de findes i forskellige arkiver.

Hans Gjedsted er lokalhistoriker og tidligere medarbejder på Ålborg Stadsarkiv, og det er da heller ikke første gang, han arbejder med arkivalier fra egnen omkring Aalborg, idet han har skrevet adskillige artikler især i Årbog fra Himmerland og Kjær Herred. For mange egne er det vanskeligt at finde systematiske kilder fra 1600-tallet, men i Aalborg synes lensregnskaberne forholdsvis omfattende, og det lykkes for Hans Gjedsted at få skabt en rimeligt sammenhængende beretning på basis af især disse lensregnskaber og tingbøgerne.

Da formålet er så tydeligt angivet, skulle man måske ikke tage sig så meget af nogle afsnit om generel møllehistorie, hvor udtalelsen, at "*kongen ikke tillader at vand løber ud i havet uden først at have gjort landegavn*", tillægges Valdemar Sejrs Jyske lov fra 1241 frem for den almindelige antagelse, at udtrykket stammer fra Valdemar Atterdag og er udtalt ved et møde i Kiel i 1356, som det er skildret i Sjællandske Krønike. Men da Hans Gjedsted her genbruger tekst fra sin omtale af Støvring Vandmølle i årbogen *Fra Himmerland og Kjær Herred* 1989, så er en indvending vel nok på sin plads. Yderligere bør det bemærkes, at det, i modsætning til hvad Hans Gjedsted skriver, også er tvivlsomt, hvor mange danske møller der kan dateres før år 1000, ligesom det er væsentligt at slå fast, at "*skvatmølle*" var den gængse betegnelse for mindre møller, hvad enten de var horisontale eller vertikale. Betegnelsen skvatmøller anvendtes en del i præsteindberetningerne fra 1661, der var et led i matrikelarbejdet. Med henvisning til museumsdirektør Christian Fischers og Silkeborg Museums undersøgelser er der ikke tegn på, at der fandtes horisontalmøller i hverken Jylland, på Sjælland eller på Fyn.

Men tilbage til Jyske Lovs afsnit om vandmøller I. bog kap. 57, der handler om at undgå

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

at genere andre, når man etablerer en ny mølle. Ånden fra Jyske Lov kunne have været god at følge i Aalborg, hvor vandet tydeligvis var en for knap ressource, og hvor den møller, der udnyttede vandet rigelig kreativt, ikke kunne undgå at genere andre. Der skulle bruges vand til brandslukning, til vask, til at fylde brøndene med, til at smide sit affald i, til at blødgøre skind og især til at holde voldgraven ved Aalborghus fyldt med. Så hvis en møller tog, hvad han havde behov for, kunne andre få problemer. Man får en fornemmelse af et helt lille delta, hvor Østerå løber igennem Aalborg, og bogen giver en god fornemmelse af de mange møller, en stor by som Ålborg havde brug for, og hvor svært det tilsyneladende har været *ikke* at genere hinanden.

Og det er da også gennem tingbøger, meget af den sporadiske viden, der kan beskrive situationen, kommer frem. Uden tvister ville der være færre arkivalier og følgelig mindre viden. Vi kan derfor kun være de forurettede kværulanter taknemmelige, for uden dem og den strøm af tingsvidner, der skulle besigtige åstederne og efterfølgende give en vurdering, havde vores viden om fortidens møller været begrænset. De mange syn giver yderligere et godt indblik i, hvor usikkert retsvæsenet fungerede, og hvor mange anstrengelser, man gjorde sig, for at det skulle gå retfærdigt til. Man ser gentagne gange syn, hvor sagerne med nutidens øjne er oplagte, men ikke var oplagte i øjeblikkets situation. En garver i barkmøllen ved Østerport uddybede kanaler, ændrede sluser og opdæmmede en fælles dam med åbenlys forringelse af en anden møllers forhold til følge. Sagen synes indlysende, men alligevel skulle der vidnes om mangt og meget, og forholdene undersøges langt tilbage i tiden.

Mit kendskab til Aalborg er ikke overvældende, men som forfatteren skriver, har byfornyelsen i Aalborg fjernet mange spor. Selv for en kender af Aalborg vil det være vanskeligt at finde kulturminderne fra bogen i dagens virkelighed. Til at illustrere beliggenheden af møllerne har forfatteren taget udsnit fra et ca. 100 år nyere kort, der stammer fra Erik Pontoppidans Danske Atlas fra 1768. På bagsiden af bogen, Aalborgs Møller, findes et større udsnit af kortet, så man ved sammenligning kan se, hvor detailudsnittene befinder sig. Kortet på bagsiden er meget illustrativt, og det giver en meget fin oversigt over åens forgreninger. Der er bare det problem, at kortet på bagsiden står på hovedet i forhold til detailkortene i bogen. Forfatteren har åbenbart valgt at gøre som Erik Pontoppidan.

Den tilhørende tekst, som vanskeligt kan læses, står rigtigt, men hverken nordpil eller vindrose er tydelige. Man kunne så spørge, om det betyder noget, når de fleste vel ved på hvilken side af Aalborg, vandet ligger? At fremstille gode kort er vanskeligt, men skal lokalhistorie nå ud over sognet, er det vigtigt at have gode kort, og vigtigt, at kort, der refererer til hinanden, vender ens. Så kan man bedre acceptere, at ændringen i kompasmisvisningen gennem de seneste par hundrede år gør, at kort fra slutningen af 1700-tallet skal roteres temmelig meget for at have samme polretning, som vi kender i dag. Dette problem, der skyldes at de magnetiske poler flytter sig, er generelt overset.

Hans Gjedsted har lagt et stort arbejde i sin bog, der på 68 sider giver en god introduktion til erhverv, vandmøller og møllerfamilier i en gammel, driftig by som Aalborg. Bogen har et fint billede på forsiden af Gammel Mølles bygninger, der spejler sig i den krummende å. Frilægning af åer bliver heldigvis mere og mere almindelig i byerne. Ny arkitektur indretter sig ofte fornemt efter vandet. Men man kunne godt ønske sig, at bare få af de gamle kulturmiljøer blev bevaret, eller at de i det mindste vil finde plads i navngivningen, når vandløbene igen får deres naturlige plads i byerne. Da det imidlertid er stærkt begrænset, hvad vi kan forvente af den slags, er det godt, at nogen bruger så megen tid på at samle oplysninger og genskabe de gamle kulturmiljøer i bogform.

Palle Kousgaard

Peter Ussing Olsen: Løkken – skudehandlere og fiskere, badegæster og andet løkkenfolk. Lokalforlaget Løkken 2003, 215 s., 195 kr.

Løkkens oprindelse kan spores tilbage til 1678, da et par mænd fra Furreby slog sig ned på Furreby løkke (hestefold), hvor de tilsyneladende ernærede sig ved "ølsalg og andet" ifølge opmålingsproto-kollen fra 1683. På linie med Blokhus og Lønstrup opstod Løkken som ladeplads, hvorfra landbrugs-varer afsendtes til Sydnorge (især Arendal og Kristianssand) og hvortil ankom træ, tømmer og jern-varer. Anskuet geografisk lå disse ladepladser optimalt for handelen, om end varerne måtte omlades i åben sø – ud for den vestjyske udligningskyst. Skudehandelen var altså grundlaget for den lille by, der langsomt voksede sig større og i 1787 havde 142 indbyggere, heraf 4 skudehandlere og 4 skippere. Et kort fra 1810 viser Løkken som et vindblæst samfund bestående af o. 45 bygninger, alle beliggende øst-vest.

Konflikten med England 1807-14 synes at have øget ladepladsernes betydning, idet Kat-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tegat var blokeret. 1800 opførtes ved Løkken et batteri med tre kanoner og ved flere lejligheder var der sømilitære træfninger ud for kysten. Mens Napoleonskrigene blev en national katastrofe for Danmark-Norge, synes krigen at have gavnet Løkken og de øvrige ladepladser. Og mens især Aalborg blev hårdt ramt i efterkrigsårene, firedobledes skudehandelen frem til 1840. På sit højdepunkt i 1855 var der syv skudehandlere og 13 skippere i Løkken. Med øget liberalisering af verdenshandelen og større skibstyper aftog ladepladsernes betydning, og med kornsalgsperiodens ophør kombineret med udbygningen af infrastrukturen til lands, såvel jernbaner som veje, var skudehandelens epoke definitivt slut.

Omkring 1870 begyndte Løkken at antage sin nuværende form med et nord-sydgående vejnet. Også erhvervsmønstret ændrede sig gradvist med flere fiskere, arbejdsmænd samt en række forskellige håndværk. I 1890 var fiskeriet byens dominerende erhverv. Medvirkende hertil var bl.a. nogle særdeles gode fiskeår på flyndere i 1880'erne, og det bragte Løkken op på en tredjeplads på den jyske vestkyst. Bådene var i begyndelsen relativt små og mest egnede til kystnært fiskeri. Socialt delte beboerne sig i to grupper: handelsstanden og "spidserne" samledes i "Borger- og Håndværkerforeningen", mens fiskerne mødtes i "Fiskeriforeningen". Også blandt fiskerne indbyrdes var der skel, mellem bådejerne og deres medhjælpere.

Byen fik foruden forretninger sin egen sparekasse, læge og apotek. I 1868 kom der daglig postforbindelse til Løkken fulgt op af telegrafen i 1870. Telefonen holdt sit indtog i 1887, mens elektriciteten først kom i gang i 1912. Skulle byen imidlertid udvikle sig yderligere, måtte den kobles på det efterhånden landsdækkende jernbanenet, også for herved at tiltrække sig den ny tids badegæster, der fra o. 1900 begyndte at dukke op.

Siden 1890'erne var der fremkommet flere forslag om banelinier mellem Løkken og byerne Hjørring, Vrå og Brønderslev. Som altid gjorde der sig mange forskellige og til dels modstridende interesser gældende, og også dengang var der fordelingspolitiske slagsmål mellem stat og amt. Resultatet blev en jernbaneforbindelse fra Hjørring via Løkken til Aabybro med forbindelse til Aalborg og Fjerritslev. Stationens placering i byens udkant afstak rammen for den fortsatte byudvikling i Løkken, således som man endnu kan se det. Forretningslivet fik et opsving, og byen blev servicecenter for det landbrugsdominerede opland.

I 1895 åbnede Løkken badehotel – i en tidligere skudehandlergård – men fik hurtigt følgeskab af andre. De oprindelige badegæster udgjorde et mondænt publikum, men jernbanen gjorde det muligt også for almindelige mennesker at aflægge Løkken et besøg på en varm sommerdag. I løbet af 1930'erne suppleredes banen af privatbiler, busser og cyklister. Formentlig ikke uden stolthed kunne Hjørring Amtstidende i 1932 skrive: *"Løkken har efterhånden udviklet sig til en badeby af formelig internationalt snit"*. I 1927 stiftedes byens turistforening, der energisk tog fat med udgivelse af en folder fulgt op af radioforedrag af selveste Thomas Olesen Løkken, og siden hen af en række andre tiltag som bålfester, blomsterfester mm. En særlig variant af denne turisme blev "den hvide by" på stranden, badehusene, hvis antal voksede stærkt.

Som helhed slap fiskerne i Løkken helskindet gennem Besættelsen og tjente helt godt. Udviklingen efter krigen krævede dels større både, dels bedre udstyr, og dermed kapital. Dette – kombineret med et generationsskifte – indskrænkede bådenes antal. Derudover krævede en fortsat udvikling anlæg af en egentlig havn, og det havde Løkken ikke. Afstanden til Hirtshals gjorde, at det – trods mange forsøg – ikke lykkedes at skabe muligheder for et havneanlæg, og det betød, at fiskeriet fra o. 1960 langsomt, men støt, faldt til noget nær nulpunktet. Også fiskene, hummer og torsk, har fortrukket af uvisse grunde. I 1970 lukkede fiskeauktionen og fem år efter blev redningsstationen nedlagt.

Tilbage er så turistmålet. Kombinationen af øget velstand og fritid samt privatbilismens udvikling, har gjort Løkken til mulighedernes by. Allerede i 1930'erne oprettedes et vandrerhjem og de første teltpladser, siden hen campingpladser. Både hoteller og private udlejere bød sig til, og siden kom sommerhuslandskabet. Gennem en række arrangementer hen over sommeren, søger byen at tiltrække sig opmærksomhed. Man har haft planer om både saltvandsakvarier og spillecasinoer i byen samt et "helse- og kurcenter" – underforstået for velbeslåede gæster. Man forsøger at markedsføre sig ikke blot som ferieby, men som en del af "toppen af Danmark".

Denne aggressive markedsføring har naturligvis fremkaldt kritik. Allerede i 1977 skrev forfatteren Knud Holst, der selv boede i Løkken: *"Turisterhvervet i dag er blevet til et broget vildtvoksende, valutaindslæbende erhverv. Man kan kalde det konsumsturisme. Det drejer sig om at omsætte så meget som muligt for enhver pris, og uanset konsekvenserne for det lokale miljø"*. Også en kritisk rapport fra Aarhus Universitet satte spørgsmålstegn ved effekten af masseturismen. At denne problemstilling stadig er aktuel, vidner bl.a. en rapport fra Nordjyllands amt 2002 om. I rapporten peges der bl.a. på de trafikale proble-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mer, støj, ensidig satsning på unge samt slitage på naturen.

Peter Ussing Olsens bog er en grundig og kompetent gennemgang af Løkkens historie. Mest omfattende er vel behandlingen af fiskeriet og det moderne gennembrud, hvorimod selve skude-handelens omfang er svagere belyst. Bogen er en fortsættelse og udvidelse af jubilæumsbogen fra 1978, der heller ikke gør krav på fuldstændighed. Der er dog skrevet meget om området gennem de sidste 25 år, hvilket en omfattende litteraturliste vidner om, og som skoleinspektør og -direktør i byen gennem mange år, kender forfatteren sit emne. Imidlertid forekommer det mig, at forfatteren måske kommer lidt for tæt på sin egen tids problemer, når han om turismediskussionen kun har at sige, at "*disse modsætninger gør Løkken dynamisk og spændende som by*"! Diplomatisk sans eller svigtende dømmekraft?

Bogen har – pga. sit persongalleri – især bud til dem, som har deres rod i Løkken og omegn, men den er også – takket være sit emne - interessant for en bredere kreds: udviklingen af et lille samfund, først som handelsplads, derpå som fiskerleje og endelig eventyret om badebyen med den fine sandstrand og de store muligheder; men også som et skrækeksempel på, hvad der sker, når man ikke tager vare på naturens gaver.

Løkken kan være andet end øl.

Torben Hansgaard

Arnold Kæseler: Dueholms Diplomatarium. Vidnebreve, kongebreve og aftaler om sjælemesse fra sanct Johannes og Marie Magdalene kloster Dueholm i Mors i tiden fra 1371 til 1561 med indledning og kommentarer ved Arnold Kæseler. Forlaget ForTiden 2003., 219 s., 225 kr.

Dueholm klosters oprindelige brevsamling fandtes endnu på det tidligere kloster, da Jylland under Kejserkrigen i 1627 blev besat af fjendtlige tropper. Af sikkerhedshensyn blev brevkisten flyttet til Otto Skeels hus i Nykøbing, hvor den blev flammernes bytte under en ildebrand det følgende år. Den samling af breve, der går under navnet Dueholm klosters diplomatarium, er en afskrift, der nu findes som to håndskrevne bøger i den Arnamagnæanske Samling.

Dueholms Diplomatarium blev allerede udgivet af arkivar O. Nielsen i 1872, og Arnold Kæselers nyudgivelse bygger tekstmæssigt helt og fuldt på dette arbejde. Nyudgivelsen adskiller sig dog på flere væsentlige punkter fra den ældre redaktion. Hvor O. Nielsens arbejde er en komplet og nøjagtig sproglig gengivelse af diplomernes tekster, der dels er affattet på latin og dels på ældre dansk, har Kæseler valgt at oversætte teksterne til moderne dansk. Desuden har Kæseler valgt at referere en stor del af de mere stereotype og formel-agtige breve i stedet for at bringe dem in extenso. Alle betydelige breve er dog gengivet eller oversat i deres helhed, og oven over hver tekst er anmærket, om de er referat eller extenso. Endelig har Kæseler valgt at ændre brevenes rækkefølge. Hvor O. Nielsens udgave fulgte det oprindelige diplomatarium, som af administrationsmæssige årsager var ordnet således, at det uden hensyn til kronologien samlede adkomstbrevene omkring bestemte egne og gårde, bringer nyudgivelsen samtlige breve i kronologisk orden. Formålet er at tydeliggøre den historiske udvikling i klosterets vækst og funktion og forbindelserne mellem de personer og slægter, som sluttede op om klosteret. Kæselers redigering må siges at være velbegrundet og hensigtsmæssig, men betyder samtidig, at den nye udgivelse ikke erstatter eller overflødiggør O. Nielsens arbejde fra 1872.

Dueholms diplomatarium består dels af selve brevsamlingen, dels af Arnold Kæselers indledning og kommentarer og dels af en række smukke illustrationer.

Brevene er især vidnebreve om godsrettigheder, købekontrakter og overdragelse af gods til gengæld for afholdelse af sjælemesser. Hvor de breve, der omhandler godstransaktioner sjældent indeholder andet end de mest nødtørftige oplysninger om godsets art, giver sjælemessebestemmelserne et interessant indblik i tidens tankegang. Diplomatariet indeholder i alt 60 (af udgiveren nummererede) breve om sjælemesser fordelt over det meste af klosterets levetid fra 1371-1515.

Kæselers indledning (s. 10-42) indeholder afsnit om brevsamlingens historie, om Johanniterordenens historie og dens forhold til kongemagten i Danmark og om Dueholm klosters historie, udseende og bebyggelseshistorie. Johanniterklosteret Dueholm ved Nykøbing på Mors blev formentlig oprettet i Valdemar Atterdags regeringstid. Det første kendte gavebrev til klosteret stammer fra 1371, og man har tidligere antaget, at klosteret er stiftet omkring denne dato. Kæseler argumenterer for, at klosteret er grundlagt af Valdemar Atterdag ved en donation af krongods på et relativt tidligt tidspunkt i hans regeringstid. Hertil kan indvendes, at Mors ved kong Valdemars tiltrædelse endnu var pantsat og delt mellem Rantzauslægten og den danske stormand Strange Ebbesen (Bild).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Strange Ebbesens del blev måske først overdraget til kongen så sent som 21.4.1365, hvor sønnen Ebbe Strangesen efter det andet oprør mod kongen var nødt til at afgive gods til kronen.

Mors og det nordlige Jylland var i klosterets første levetid skueplads for heftige kampe mellem adelen og kongemagten. Den jyske adel greb i tre omgange til væbnet oprør mod Valdemar Atterdag, og den oprørske adel blev efter hvert oprør tvunget til omfattende godsafståelser til kronen. Endnu under dronning Margrethe måtte efterkommere af tidligere oprørere bøde for fædrenes synder og afgive gods til kongemagten. Disse godsoverdragelser afspejles ikke direkte i Dueholms diplomatarium, men det er sandsynligt, at tidligere oprøreres gods mere eller mindre frivilligt har fundet vej til Dueholm kloster. Kæselers ekskurs om oprørsmænd og forlig (s. 30) indeholder adskillige mulige kandidater, selv om Kæseler tilsyneladende ikke selv er opmærksom på sammenhængen. Det var et ofte set alternativ til en kongelig konfiskation at skøde forbrudt eller omstridt gods til kirken.

Det kan undre, at Kæseler citerer fra og henviser til kilder i værker som Reinhardts *Valdemar Atterdag* fra 1880 (note 15), Severinsens *Viborg Domkirke* fra 1932 (note 18) eller Gyldendal og Politikens Danmarks Historie (note 21, 23) i stedet for at hente kilderne direkte i Diplomatarium Danicum / Danmarks Riges Breve eller andre kildeudgivelser.

Det indledende afsnit afrundes med en redegørelse for sjælemessens betydning og form og et længere eksempel på de ritualer, som blev benyttet i 1300-tallets begravelsesmesse.

I en række ekskurser, der ledsager de enkelte breve i diplomatariet og i de fyldige billedtekster, redegør Kæseler for så forskellige forhold som mål og vægt, saltudvinding og tilbedelsen af jomfru Maria og andre helgener.

Kæseler har desuden gjort et stort og fortjenstfuldt arbejde for at identificere de mange personer, der optræder i gavebrevene. Man aner konturerne af et større netværk, som frister til nærmere studier af forholdet mellem klosteret og den omgivende adel. Her blot en enkelt tilføjelse: En af klosterets oftest nævnte velyndere er Mette Jensdatter (Due). Kæseler refererer hendes skifte fra 1442 (s. 113) og undrer sig over slægtsforholdet mellem ægtemanden Lyder Kabel og Gyldenstjernerne på Ågård. Men når Mette Jensdatter, enke efter rigsråd Lyder Kabel, træffer aftale med Gert, Niels og Anders Pedersen (Gyldenstjerne) om arven efter hendes husbond, deres broder, skal det næppe tolkes sådan, at Lyder Kabel og Gyldenstjernerne er brødre, men snarere sådan, at Mette Jensdatter før sit ægteskab med Lyder Kabel var gift med deres bror Erik Pedersen (Gyldenstjerne), som påvist af Poul Enemark i "Peder Nielsen Gyldenstierne til Ågård og hans sønner" (*Festskrift til Troels Dahlerup*, 1985, s. 158-59).

Dueholms Diplomatarium er rigt illustreret med en række fotografier af de voldsteder, som er den endnu synlige rest af de i bogen nævnte herregårde, af kalkmalerier, kirkeinventar, mønter og sigiller.

Kæselers nyudgivelse af *Dueholms Diplomatarium* er et smukt og interessant værk, som på flere væsentlige punkter supplerer O. Nielsens udgave fra 1872.

Henrik Lerdam

Jytte Sørensen: Vallø Stift og dets kirkegård. Vallø lokalhistoriske Arkiv 2003, 64 s., 80 kr.

Vallø Stifts Kirkegård blev indviet i 1763. Anlæggelsen var en følge af, at Stiftet få år forinden havde fået egen præst, som fra kirkesalen på Vallø Slot skulle betjene slottets beboere, de såkaldte stiftsdamer med deres tjenestefolk, og Stiftets ansatte med familie. Den lille menighed talte da mindre end 100 personer, og de første godt 40 år var der gennemsnitligt kun en enkelt begravelse om året.

Det er historien om denne lille kirkegård og menneskene omkring den, lokalhistorikeren Jytte Sørensen fortæller. I tre indledende afsnit gør forfatteren rede for den historiske baggrund for Vallø Stift, for forholdene omkring stiftskirken og dens præster samt for kirkegårdens udvikling og historie. Afsnittene giver en udmærket introduktion til Stiftets historie, fra Frederik den Fjerde i 1713 skænkede grevskabet Vallø til sin elskerinde, den senere dronning Anna Sophie, til Christian den Sjettes dronning Sophie Magdalene i 1737 lod Vallø indrette til en stiftelse, hvor 12 adelige damer samt tre damer, der havde tjent ved hoffet, kunne nyde ophold og forsørgelse. Kirkegården var oprindelig beregnet for Stiftets ansatte, idet Valløs adelige damer havde krav på begravelse i tårnkapellet i Valløby Kirke. Men fra 1805-forordningen mod begravelser inde i kirkerne stedtes også stiftsdamerne til hvile på kirkegården. Da Vallø Slot nedbrændte i 1893 blev stiftsmenigheden opløst og overført til Valløby Kirke, men kirkegården er bevaret for personer, der ville have tilhørt den gamle stiftsmenighed.

De historiske afsnit følges af en registratur over de enkelte gravsteder i anlægget. Monumenterne er de velkendte 1800-talstyper som

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bautaen, stelen og grotten samt enkelte eksemplarer af de populære støbejernskors. For hvert gravsted oplyses som minimum navn, stilling og fødselsdata for afdøde, ofte suppleret med biografiske oplysninger, der fører vidt omkring (fra champignondyrkning til hekseprocessen Køge Huskors!). En kronologisk fortegnelse over sløjfede gravsteder gennem tiden, et alfabetisk register over begravede i de bevarede gravsteder og et kort på omslagets inderside over gravenes placering på kirkegården sikrer, at interesserede let vil kunne orientere sig blandt gravminderne, både hjemme i stuen og ved besøg på stedet med bogen i hånden.

Bogen er rigt illustreret med enkelte ældre og mange nye fotos (delvis i farver) fra kirkegården og området omkring Vallø Slot. Dertil kommer små, håndtegnede skitser af kirkegårdens gravminder. Jytte Sørensen nærer tydeligvis en stor kærlighed til Vallø, og glæden ved at samle og videreformidle stoffet skinner igennem bogen. Det overordnede indtryk bliver desværre en smule rodet, især i registraturen, hvor fotos, skitser, faktuelle oplysninger og biografiske supplementer kæmper om opmærksomheden. Desuden stemmer opslag i registrene ikke altid overens med oplysningerne i registraturen, og indholdsfortegnelsen forrest i bogen henviser flere gange til forkerte sidetal. Det skal dog ikke skygge for, at bogen vil være til god nytte for dem, der ønsker at lære den lille kirkegård at kende og måske aflægge den et besøg.

Rikke Ilsted Kristiansen

Erik Nørr: Genforeningens bedste gave – Skoleordning og amtskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920, bd. 2. Historisk Samfund for Sønderjylland 2003, 543 s., 248 kr. (for medlemmer af HSS 168 kr.).

Det er en regel med meget få undtagelser, at udgivelser fra Historisk Samfund for Sønderjylland er af høj kvalitet, hvad angår såvel indhold som udstyr. Det foreliggende arbejde af Erik Nørr følger reglen: Grundig forskning der er godt formidlet i glimrende boghåndværk. Genforeningens bedste gave udsendes som bd. 2 i serien Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920. Seriens bd. 1, den 587 s. store antologi Harmonisering eller særordning, redigeret af Erik Nørr og Hans Schultz Hansen, udkom 2002. I seriens første bind, anmeldt af Henrik Stevnsborg i Fortid og Nutid 2003, hf. 2, s. 152-153, fremlagdes seks studier i arbejdet med at integrere eller acceptere særordninger i forbindelse med Sønderjyllands administrative overgang til Danmark; et arbejde der tillige gjorde Sønderjylland til – netop – administrativ forsøgsmark, hvorfra der kunne hentes inspiration til reformering af administrationen nord for Kongeåen. I denne mangefacetterede proces spillede det sønderjyske skolevæsen så betydningsfuld og omfattende en rolle, at historien om dette ikke kunne rummes i seriens første bind. I stedet konkluderede redaktionen, at skolevæsnet måtte underkastes en større, selvstændig undersøgelse, og det er resultatet af denne undersøgelse der foreligger her.

Bogens titel er hentet fra Troels Finks bog Sønderjylland siden genforeningen i 1920, 1955, i hvilken Fink anfører, at sønderjyderne selv har kaldt den sønderjyske skole for "Genforeningens bedste gave" (s. 441); en gave, der opstod i overgangen fra en preussisk til en dansk skoleordning, eller måske mere præcist en sønderjysk skoleordning, for mens det var præster og provster der førte tilsyn med skolerne nord for Kongeåen, blev det særlige embedsmænd, amtsskolekonsulenter, der førte tilsyn med skolerne i Sønderjylland, hvilket gav sønderjyderne en mere moderne ordning, som gav anledning til både misundelse og debat i det øvrige Danmark. Den sønderjyske skole kom til at spille en betydningsfuld rolle i den kulturelle genforeningsproces gennem flere årtier, og ud over at anspore til debat blev de sønderjyske bestemmelser også i vidt omfang overført til at gælde hele landet, efter at have været afprøvet i Sønderjylland. Også disse linier følges i Nørrs bog, der således, som undertitlen da også antyder, ikke kun er et bidrag til den sønderjyske men også til den generelle danske skolehistorie, og til nationalitetshistorien, da også det tyske mindretals skolevæsen og dets betydning for den sønderjyske skoleordning, herunder de særligt problematiske forhold 1933-1945, behandles.

Der er således tale om et stort emne, der behandles med sikkert overblik og imponerende detaljeringsgrad. Et par sager må gøre det ud som eksempler: På det meget personlige plan redegøres for sagen vedr. "Frk. B." (s.78-86), en ugift alsisk lærerinde, der blev beskyldt for at have et forhold til en gift gårdmand. Det var naturligvis ikke acceptabelt. Sagens behandling og dens konsekvenser for det lokale skolevæsen og for såvel de centralt som de mere perifert involverede, illustrerer på glimrende vis amtsskolekonsulentens og skoledirektionens reaktion, muligheder og håndtering af en så-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dan personsag. På den praktiske undervisnings område gennemgås skole- og undervisningsplaner samt undervisningsmaterialer, hvor særligt gennemgangen af det tyske materiale sætter den sønderjyske skolesag i perspektiv, som med eksemplet ubådskalenderen (s. 269), der ganske vist stammede fra den uindskrænkede ubådskrig under 1. verdenskrig, men som også tjente som vægudsmykning i Højer helt frem til 1945; på kalenderen er med pertentlig skrift nøje angivet hver krigsmåneds sænket tonnage i tons. De tyske privatskoler gav i højere grav end de tyske kommuneskoler den nazistiske propaganda ganske frit spillerum, som f.eks. i regnebøger, hvor en opgave kunne være et regne ud hvor mange mennesker som *"durch den Führer"* havde fået arbejde og brød efter 1933 (s. 399). I den nationale, danske del af skalaen modificeres glorien omkring Nina Bang, *"verdens første kvindelige minister"* 1924-1926, hvis afgang fik mange af undervisningsministeriets embedsmænd til at ånde lettet op, da Nina Bang havde det med at blande sig i enkeltsager mere end godt var, om end samme Bang da også fremhæves for sit – forgæves – arbejde med at gennemføre en ny skoletilsynslov (s. 291).

Genforeningens bedste gave er en kompetent undersøgelse, der giver indblik i de særlige sønderjyske forhold og bidrager til dansk skolehistorie nord for Kongeåen i inspirerende parallelle forløb. De grundige studier og de nøje redegørelser for lokale forhold og funktioner, for skolernes bygninger, materiel og personale, for skoledirektionernes arbejde og for amtsskolekonsulenternes baggrund, opgaver og aktiviteter, skolebesøg med meget mere, er i usædvanlig grad med til at gøre denne både sønderjyske og nationale historie levende, fængslende og personlig. Der er mennesker bag og i historien. Genforeningens bedste gave kan læses med stort udbytte af de, som interesserer sig for sønderjysk skole- og lokalhistorie og af alle der interesserer sig for dansk skolehistorie, ikke mindst set i lyset af, at dansk skolehistorie i 1900-tallet netop skal forstås på baggrund af de sønderjyske erfaringer.

Henrik Gjøde Nielsen

Peter Blumensadt: Hugo Matthiessens Holbæk fotograferet 1913 og 1914, Forlaget Hikuin 2003, 70 s., 120 kr.

"Hugo Matthiessens Holbæk", af Peter Blumensaadt, er den 14. bog i serien Hugo Matthiessens Danmark. Mellem 1913 og 1922 fotograferede Hugo M. 76 købstæder, og i 1913 og 1914 besøgte han Holbæk. Hugo M. (1881-1957) var fra 1910 til 1949 ansat på Nationalmuseet - fra 1927 til 1949 som museumsinspektør - og brændte i denne periode for at fastholde købstædernes for ham idylliske udseende via sine fotografier.

Som indledning til bogen har Peter Blumensaadt valgt et uddrag af Hugo Matthiessens fotografiske programerklæring fra tidsskriftet Fortid og Nutid, hvor der bl.a. står: *" ... Vore Købstæders stærke Fremvækst i de sidste Aartier er gaaet skaanselsløst hen over Resterne af Fortidens frodige Bykultur. Maleriske Gaarde og Gader er forsvundne, skønne, gamle Bygninger jævnede med Jorden, og stadig falder mellem Aar og Dag Minde efter Minde om vore Forfædres Liv og Virke"*. Uddraget giver et glimrende indblik i Hugo Matthiessens fotografiske ærinde og historiske optik. Kort fortalt så han, hvorledes kunstfærdigt udsmykkede bygninger blev nedrevet og erstattet af for ham tarvelige og banale bygninger – især industrialiseringen satte sit præg på byerne med omstrukturering af gader, bygning af arbejderkvarterer og nye billige materialer. I Hugo Matthiessens optik var bygninger og gader mere end arkitektoniske manifestationer, de var ligeledes konkrete vidnesbyrd om menneskers liv og levned. En bygning kunne rumme såvel en ydre arkitektonisk som en indre kulturhistorisk skønhed. I sine fotografier forsøgte han netop at fastholde dette aspekt. Man kan muligvis hævde, at Hugo Matthiessen var tilbageskuende og konservativ i sit til tider idylliserende syn på fortidens bygningskultur, men forudseende har han uden tvivl været, idet udviklingen i 1900-tallet betød en gennemgribende ændring af bygningskulturen i de danske købstæder, og mange af de fotograferede bygninger er således nedrevet i dag.

Første del af bogen (s. 7-15) rummer udover indledningen et længere uddrag af Hugo Matthiessens beskrivelse af Holbæk fra 1915. Såvel bybeskrivelsen som fotografierne er koncentreret omkring de tre hovedgader, Ahlgade, Labæk og Smedelundsgade samt de stræder, der forbinder Ahlgade med havnen – en gadestruktur, der kendes tilbage til 1200-tallet med undtagelse af Labæk, der udgjorde en selvstændig lille by. Idyllen fandt Hugo Matthiessen især i disse små krogede stræder, tæt bebygget med små bindingsværkshuse. Anden del (s. 16-70)

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

indeholder først en kort oversigt over købstadsfotograferingernes forløb samt en motivfortegnelse af fotos fra Holbæk. Dernæst præsenteres læseren for 51 billeder med undertekster, der kort redegør for bl.a. beliggenhed og nuværende udseende. På bogens omslag er henholdsvis et bykort anno 1914 med de fotograferede bygninger indtegnet og et nutidigt kort med de aktuelle vejnavne.

En indvending mod bogen er, at Hugo Matthiessens ord og fotografier i høj grad får lov til at stå ukommenterede. Det er et bevidst valg fra forfatterens side, at Hugo Matthiessen selv skal komme til orde via fotografierne og de anvendte tekstuddrag, men det efterlader mig med et ubesvaret spørgsmål: hvorfor og hvordan har bogen og dermed fotografierne egentlig relevans i dag?

Fotografierne har selvfølgelig relevans i kraft af en historisk dokumentationsværdi, men det er vigtigt at have in mente, at fotografierne er Hugo Matthiessens personlige vurdering af, hvad der var vigtigt at dokumentere for eftertiden – og der hersker ingen tvivl om, at han var særdeles begejstret for bindingsværkshuse og snoede gadepartier. En kildekritisk stillingtagen til bagvedliggende arkitektur- og historiesyn kunne have indsat Hugo Matthiessens arbejde i en tidsmæssig kontekst.

Det er interessant at stifte bekendtskab med Hugo Matthiessens fotografier og syn på bygningskulturen anno 1913 og 1914, og serien er endvidere med til at give bogens udgivelse mening, men udgivelsen kunne have været brugt til at se nærmere på de betragtninger om bygningskultur og -historie, som ligger i naturlig forlængelse af hans materiale. Det havde været oplagt at trække tråde til nutiden, hvilket ville underbygge berettigelsen til at beskæftige sig med Hugo Matthiessens fotografier som andet end blot et nostalgisk tilbageblik på svundne tider. For holbækkere kunne det eksempelvis have været interessant med en kort gennemgang af byens bygningskulturelle udvikling frem til i dag, måske med en beskrivelse af de arkitekter, der i begyndelsen af 1900-tallet i lighed med Hugo Matthiessen kæmpede for kvalitet og solidt håndværk.

Bogen kan imidlertid anbefales; fotografierne er fantastiske og inspirerer til fordybelse i forgangne tiders bygningskultur. Med udgivelsen har Peter Blumensaadt sikret, at holbækkere og andre mindes om altings foranderlighed og udviklingens spor i de danske købstæder.

Dorthe Dalsgaard Olsen

Karl-Erik Frandsen og Jens Chr.V. Johansen (red.): Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet. Skånsk Senmedeltid och Renässans. Skriftserie utgiven av Vetenskaps-Societeten i Lund, nr. 19, 2003, 147 s., 248 kr.

Otte forfattere har bidraget til denne antologi, som analyserer Skånelandenes overgang til Sverige i perioden efter Roskilde-freden i 1658 – med undtagelse af én artikel af Jens Lerbom, *Rikets vardagliga förkroppsligande. En aspekt av Gotlands 'fördanskning' före övergången till Sverige 1645*, der fortæller den spændende historie om Gotlands fordanskning før overgangen til Sverige i 1645 (s. 23-30) Når Lerbom, der faktisk viser, at der er tale om en regulær fordanskning uden anførselstegn, alligevel i titlen distancerer sig fra begrebet, kan det skyldes det særlige anlæg, mange af antologiens artikler er præget af, og som især Harald Gustafsson er fortaler for: at man ikke kan bruge nationale termer i forbindelse med udviklingen i 1600-tallet.

Både i sin indledning (s. 7-10) og i sin artikel *Att göra svenskar av danskar? Den svenska integrationspolitikens föreställningsvärld 1658-1693* (s. 31-60) hævder Gustafsson, at *"det har visat sig fruktbart att försöka betrakta utvecklingen utan den moderna nationella förståelsens skygglappar"* (s. 10). Gustafssons ærinde er bl.a. at gøre op med den ældre danske og svenske nationaltprægede historieskrivning om Skånelandenes overgang, dvs. for den danskes vedkommende Knud Fabricius' Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige I-IV (1906-58, reprografisk genudgivet 1972) og for den svenskes vedkommende Jerker Roséns mange arbejder om forsvenskningen af Skånelandene, koncentreret og populært fremstillet i Hur Skåne blev svenskt (1943).

Over for sine forgængere henholder Gustafsson sig til en tendens i den internationale historieskrivning, der i det store og hele ser det nationale som en del af tidligst 1700-tallets ideologiske gods; før den tid var folk ikke knyttet til nationen, men til lokalsamfundet og naturligvis den religion, der dominerede deres nære omgivelser. Det er klart, at dette synspunkt må spille en afgørende rolle ikke mindst i forbindelse med en analyse af et landområdes overgang fra at være underkastet ét riges statsmagt til at blive underkastet et andet riges statsmagt lidt klumpet formuleret for at imødekomme Gustafsson ved at undgå ordet nation og for så vidt også betegnelserne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Danmark og Sverige, der jo uundgåeligt giver nationale associationer.

En af Gustafssons pointer er, at Sverige i storhedstiden egentlig ikke var en afgrænset nation, men en konglomeratstat, der foruden det gamle svenske kerneland omfattede så forskelligartede områder som Finland, Livland, Forpommern, Bremen, de tidligere norske Jämtland, Härjedalen og Bohuslen – og så altså også Skåne, Halland, Blekinge, Øsel og Gotland. Skal man lade sprogfællesskab være et af de centrale kriterier for nationalt fællesskab, kan det jo knibe, når det drejer sig om de svenskbeherskede områder, hvor det vrimlede med tyskere og polakker og finner og nordmænd og skåninger; og ser man på de retlige og forfatningsmæssige forhold, var områderne ligeledes uhyre forskelligartede.

Spørgsmålet er imidlertid, om konglomeratstatsbegrebet bliver så almengjort, at det stiller sig i vejen for det særlige, der gjorde sig gældende for Skånelandenes overgang til Sverige. Det kan jo meget vel være, at den svenske statsmagt fandt det politisk vigtigst – og også mere overskueligt – at forsvenske Skånelandene frem for Bremen eller Forpommern. Og den svenske regering vidste jo, at man fra dansk side stræbte efter at genvinde de tabte landsdele og tilmed i 1670'erne satte sig for at hærtage dem.

Så vidt vil Gustafsson måske godt gå, at svenske politikere af pragmatiske grunde ville gennemsætte svensk lov og officielt sprog, men at det nationale skulle spille en rolle for såvel dem, der forsvenskede, som dem, der blev det, afviser han blankt. Hvad *"var det 'danska' som man skulle göra 'svenskt' – fanns dessa begrepp med samma monolitiska styrka då som de gör för oss idag, för oss som utsatts för tvåhundra års nationell indoktrinering? Hur såg identiteterna ut före den moderna nationalismen? Den frågan har aldrig ställts"* (s. 8).

Ud fra de undersøgelser, som antologien selv fremlægger, virker det søgt, når Gustafsson forsøger at likvidere enhver form for svenskheds- og danskhedsfølelse i forbindelse med Skånelandenes overgang til Sverige. Gustafsson indrømmer, at regeringen i 1678 med det såkaldte Ljungbyreskript, som handlede om en omorganisering af stifterne i de erobrede områder, *"nu uppfattade en konflikt i bland annat etniska termer…"*. Og Gustafsson citerer selv, at man i reskriptet stræber efter at skabe en uniformitet mellem de svenske og de omtalte lande, *"genom hwilken medh tidjden Inwånarne och Undersåtarne uti thesse måtte winnas till the Svenske ifrån de Danskes seeder och således med tijhdhen komma till at förlora hågen till Dannemark"* (s. 50f.). Og reskriptet indeholder en række konkrete forslag til forsvenskning inden for retsvæsen, skolevæsen etc.

Gustafsson slår fast, at netop det reskript var vand på de nationale historikeres mølle, men han iler med at understrege, at det ej gik så nemt, som reskriptet forordner det. Deri kan han have ret, men læser man reskriptet som et levn, er det dog ganske interessant, at det omtaler *"Danske seeder"* i modsætning til *"the Svenske"* og at det drejer sig om, at undersåtterne med tiden skal miste *"hågen til Dannemark"*. Det tyder på, at der fandtes en danskhed og en svenskhed, og det virker besynderligt, hvis man vil benægte, at der her er tale ikke om etniske, men om rent ud sagt explicitte begreber om to nationaliteter.

Gustafsson konkluderer, at *"inslaget av svenskhetsfrämjande i denna integrationspolitik får … inte förväxlas med nationalism i modern mening"*. Og *"det var aldrig tal om något som liknar dagens 'etniska rensningar.' Befolkningen skulle inte 'utrotas', den skulle långsamt 'vänjas' vid det svenska"* (s. 57). Måske afslører netop disse sætninger om etniske udrensninger kontra den langsomme tilvænning i virkeligheden det modsigelsesfyldte i Gustafssons opgør med Fabricius og Rosén. Han skelner ikke mellem nationalisme og nationalfølelse. Vil han alligevel, fordi megen moderne forskning har travlt med at afvise nationalfølelsens eksistens før 1700-tallet, fortsat hævde, at den ej heller fandtes i forbindelse med Skånelandenes overgang, må han i hvert fald overse ikke alene Ljungbyreskriptet, men også konklusionerne på nogle af de andre undersøgelser i antologien.

Jens Chr. V. Johansen skildrer i Skåne og retsvæsenet 1658-1684 (s. 61-80), hvorledes de lokale retsinstanser i begyndelsen brugte dansk ret, i øvrigt ganske i overensstemmelse med, hvad der stod i § 9 i Roskildefreden, at de afstående landskaber skulle beholde deres *"wanlige Rätt, Lagh och gamble Privilegier och Frijheter …"* (s. 61). Efterhånden blandes dansk ret med svensk, og Johansen viser efter at have fremdraget et stort materiale, at forsvenskningen efterhånden tager til, og at Karl 11.s meddelelse af 20.10.1683 til Göta hovrätt om, at svensk lov herefter gjaldt i Skåne, Halland og Blekinge var slutstenen på denne udvikling (s. 61). Johansen afslutter sin afhandling med at afvise Gustafssons anvendelse af begrebet "förskånskning", eftersom *"samtiden anvendte sig af ordene 'dansk' og 'svensk' og forbandt dem med loyalitetsforestillinger"*. Samtidig advarer Johansen dog mod at overdrive hastigheden af forsvenskningen og påpeger, at *"forsvenskningen på det administrative og retslige område nok var det, der gik hurtigst"* (s. 77).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I sin artikel Prosten i Vomb och det nya språket 1683 (s. 107-17) gennemgår Stig Alenäs minutiøst 17 breve fra provst Hans Bewerling til Lundebispen samt et til konsistorium fra perioden 26. maj 1680 til 4. maj 1690. Alenäs påviser, at den danskfødte, københavnske Bewerlins første brev indeholder 100 pct. danske vendinger, mens det sidste brev fra 1690 indeholder 90 pct. svenske træk. Ifølge Alenäs har forsvenskningen sat sig igennem inden for kirken og kirkesproget, men han betvivler, hvor overbevist svensker Bewerlin er blevet. Men såvel øvrighed som den lokale respekt for selvsamme øvrighed har bidraget til, at det efterhånden lykkedes at gennemtrumfe beslutningen om *"en fullständig anpassning till den svenska gudstjänstordningen"* (s. 115).

Karl Bergman beskæftiger sig med *"Blekinges overgang". Övergångsproblematiken ur ett regionalt perspektiv* (s. 119-137). Bergman er i udgangspunktet enig med Gustafssons tilgang til overgangen, derfor titlen i gåseøjne. *"Statsbytet innebar inte ett distinkt byte från något tydligt danskt till något annorlunda svenskt i kulturell eller politisk-ideologisk betydelse. Den värld man rörde sig i när det gäller normer och värderingar var en gemensam kristen luthersk värld där föreställningen om en god kristen ordning och relationen undersåte–överhet var väl kända. Samma krav kunde ställas på en dansk kung som på en svensk kung"* (s. 134). Bergman anskuer således hele udviklingen vertikalt, hvor de fælles træk ved modsætningerne inden for begge riger udvisker de forskelle, der måtte fremkomme, når en landsdel overgår fra ét rige til et andet.

Hvornår de trods alt tydelige forskelle på dansk og svensk – også i Blekinge – optræder, fremgår ikke af Bergmans indlæg. Dog bemærker han, at *"statsbytet innebar att gamla konflikter, som även fanns under den danska tiden, nu kom at diskuteras i termer av danskt och svenskt",* men, understreger Bergman, *"de nationella eller etniska beteckningarna betyder inte att konfliktnivån på något sätt höjdes"* (s. 128). Nej, sikkert ikke, men det ændrer vel ikke på det forhold, at der rent faktisk anvendes etniske og nationale betegnelser, og det må vel ud fra hele antologiens anlæg med dens titel *Da Østdanmark blev Sydsverige* være den centrale indfaldsvinkel. Dukker temaet nationalt tilhørsforhold op i den forbindelse, eller gør det ikke? Bergman synes som vist at svare ja, men han kan alligevel ikke lide *"tolkningar med hjälp av nationalistiska, etniska eller kulturellt nationalistiska begrepp…"* (s. 133). Igen synes det, som om oplevelse af national identitet gøres synonymt med nationalisme, og dermed falder Bergman i samme fælde som Gustafsson.

I sin artikel *Riddare av det juridiska gränslandet. Den skånska adeln på riksdagen 1664 ur ett identitetsperspektiv* (s. 91-105) tilslutter Fredrik Persson sig hundrede procent samme opfattelse som Gustafsson og Bergman: *"Fokuseringen på en medveten 'försvenskning' finner jag förenklad och föga fruktbar då den förutsätter nationens och den nationella identitetens förekomst i tidigmodern tid"* (s. 91). Her skal ikke gentages, hvad der allerede er sagt om denne problemstilling i forbindelse med behandlingen af Gustafssons og Bergmans artikler. Perssons skildring af adelens rolle er ikke desto mindre interessant, og han givetvis ret i, at at den skånske adel *"framförallt engagerade sig i frågor med ett tydligt ekonomiskt och politiskt egenintresse", og at dette engagement ikke var "nationellt motiverat"* (s. 103).

Men uanset motivet, kan man ikke komme uden om, at adelen var sig et nationalt tilhørsforhold bevidst. I Frederik 3.s håndfæstning fra 1648, den sidste og også mest adelsvenlige, hedder det således: *"Icke heller skal nogen vdlendiske adelsmand, som sig her vdi riget agter at boesette, nyde Danske adelige privilegier, med mindre den med menige Danmarkes riges raads samtycke naturaliseres och for en Danske herremand kiendes, antages och ansees och inden aar och dag der effter tages vdi æd"* (Samling af danske Kongers Haandfæstninger, reprotryk, Kbh. 1974, s. 115). Som det ses, er der ikke tale om en nationalistisk afvisning af fremmede, men kun om en klar skelnen mellem udlændinge og danskere. At det var den danske adels privilegier, det handlede om, er sikkert og vist, men det ændrer jo intet ved, at den kaldte sig dansk.

Ud over de her nævnte artikler skildrer Solveig Fagerlund i *Smörkonor och rendekierlinger. Kvinnors handel mellan Helsingborg og Helsingör under försvenskningsperioden* (s. 81-89) ud fra et kvindeperspektiv detailhandelen over Øresund i den første periode efter Roskildefreden; Fagerlund påviser, at overfarten mellem Helsingborg og Helsingør selv i *"försvenskningstiden"* – bemærk anførselstegnene her i modsætning til i overskriften – var en vigtig del af et udbredt handelsnetværk, hvor kvinder spillede en stor rolle, men indordningen under det svenske toldsystem satte dog kæppe i hjulet for mange af de handlende (s. 89). Fagerlund beskæftiger sig ikke med de mere principielle sider af overgangsproblemet, og det gør Karl-Erik Frandsen heller ikke i sin indledende, klare og koncise oversigt *Da Østdanmark blev til Sydsverige 1645-1720. En oversigt over den politiske baggrund og historikernes vurdering af den* (s. 11-21); Frandsen slår fast, at det var højhedsretten over Østersøen, der indtil 1721 var *"det konfliktpunkt, der havde ligget bag*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

samtlige krige i Norden siden 1560", men som forsvandt med Ruslands fremkomst som en betydelig magt i Østersøen (s. 20). Synspunktet er traditionelt, men vel ikke af den grund forkert.

Antologien, som godt kunne have fortjent en grundigere korrekturlæsning – sammenlign fx flere af titeloverskrifterne med indholdsfortegnelsens måde at stave dem på – er forsynet med en glimrende bibliografi (s. 139-45) og en præsentation af de otte forfattere, hvoraf seks er svenskere, kun to danskere, en skævhed, som virker sårende på anmelderens nationalfølelse.

Benito Scocozza

M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige Døbefonte (1941). Fotografisk genoptryk med efterskrift af Jens Vellev, Forlaget Hikuin 2003, 480 s., 400 kr.

Det er godt 60 år siden, historikeren og museumsmandens M. Mackeprangs store værk om Danmarks middelalderlige døbefonte udkom første gang. Oplaget på 500 eksemplarer blev hurtigt udsolgt, og bogen har siden været næsten umulig at opdrive antikvarisk. Det har det lille, jyske forlag Hikuin nu rådet bod på ved at udsende et fotografisk genoptryk af fontebogen, der stadig indtager en central position i udforskningen af den romanske granitskulptur.

Der er bevaret op mod 1600 middelalderlige døbefonte i Danmark. Det betyder, at der i de fleste danske landsbykirker står en førreformatorisk døbefont, der som regel vil være kirkens ældste inventargenstand. Mackeprangs bog er dog ikke et systematisk katalog over samtlige disse fonte, men en geografisk ordnet syntese, hvor der redegøres for hver landsdels fontebestand, typologisk ordnet. Den indledende, almindelige del har karakter af en generel indføring i emnet. Her beskrives døbefontenes opbygning og udformning, og der gives en oversigt over de motiver – mønstre og tovsnoninger, bladranker og figurer af dyr eller mennesker, oftest hugget i relief – som pryder især de fynske og jyske fonte. Desuden behandles spørgsmål som teknik, polykromi og materiale, fontenes datering, deres forhold til kirkebygningerne og stenhuggernes inspirationskilder. Denne del af bogen kan fint læses for sig som en sammenhængende, bred introduktion til døbefontenes og stenskulpturens verden.

Man kan fortsætte med bogens specielle del, der omhandler de romanske granitfonte, som udgør langt flertallet af de middelalderlige fonte. De er hugget på lokale stenhuggerværksteder i det 12. og begyndelsen af det 13. århundrede og kan ordnes i egnsspecifikke grupper. I en bevægelse fra øst mod vest præsenteres læseren for de simple, sjællandske døbefonte med sparsom eller slet ingen dekoration, over det mere varierede fynske materiale, til de rigt udsmykkede og fornemt huggede østjyske fonte. De temaer, Mackeprang introducerede i den almindelige del, udfoldes nu over de enkelte fontetyper: Først beskrives den aktuelle hovedtype, så de indenfor denne faldende undertyper, deres antal, udformning og dekoration samt afvigelser herfra, og derefter søges værkstedsforhold, inspirationsveje og datering fastslået. I analysen inddrages egnens øvrige granitskulptur – eller for Sjællands vedkommende manglen på samme – i form af gravsten og arkitektonisk skulptur, og fontenes motivverden beskrives nærmere fra enkle mønstre over jyske løver eller bibelske scener til for nutiden uforståelige tableauer; ofte giver Mackeprang en klar advarsel mod at overfortolke det symbolske indhold. En tilsvarende specialdel behandler efter samme skema de i gotisk tid importerede døbefonte, primært massefremstillede kalkstensfonte fra de gotlandske stenhuggerværksteder. Efter læsningen af de to dele har man som læser fået kendskab til de forskellige typers vigtigste karakteristika, men er måske også en smule forpustet over det mylder af detaljer og afvigelser, fontematerialet kan opvise. Specialdelene er som den almindelige del skrevet i en sammenhængende, letflydende prosa, men værket vil nok først og fremmest finde anvendelse som opslagsværk.

Trods sit omfang og det store materiale er bogen let at orientere sig i. Stadige henvisninger til de overdådigt mange fotos (hvoraf en del kan ses på databasen www.medieval-image.org) sikrer, at læseren umiddelbart får syn for sagn. Det store billedmateriale giver samtidig blik for, hvor forskelligartet en forholdsvis begrænset motivverden som den romanske granitskulpturs kan udfoldes, og hvor stor forskel, der er i stenhuggerarbejdets kunstneriske kvalitet. Bogen bliver dermed også en grundig instruktion i det at se. Kort og tabeller hjælper til at skabe overblik over fontebestanden landet over, mens noteapparatet henviser til tidligere forskning i emnet. Bagest findes yderligere oversigtslister over udvalgte typer, et stedregister, en bibliografi og et English Summary.

Fontebogen blev vel modtaget i samtiden. I Fortid og Nutid (XIV, 1942) roste Chr. Axel Jensen værket som uundværligt for enhver, der studerede kirkearkæologi, og den legendariske, svenske professor i kunsthistorie, Johnny Roosval, indledte sin anmeldelse i tidsskriftet Fornvännen samme år med ordene *"Åter har Danmark skänkt oss ett magnum opus inom*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

den medeltida konsthistoriens område", ligesom han modtog bogen med *"beundran och tacksamhet"*. Bogen udspringer af den samme grundige tradition som et værk som Uldalls Danmarks Middelalderlige Kirkeklokker (genudgivet af Hikuin 1982), hvor betragtninger over et stort materiale lægges frem, så værket ud over at tjene som uomgængeligt reference- og opslagsværk kan danne afsæt for videre studier.

I genoptrykket er bogen forsynet med en efterskrift ved Jens Vellev, middelalderarkæologisk ildsjæl og forlaget Hikuins ankermand. Vellev tegner et portræt af Mackeprang og fortæller om fontebogens mere end fire årtier lange tilblivelseshistorie; blandt andet gengiver han Mackeprangs ansøgning til Carlsbergfondet om økonomisk støtte fra år 1900. Det var arkitekten J. B. Løffler, der fostrede ideen til et landsdækkende værk om middelalderlige døbefonte, men han overlod den til sin yngre kollega ved Nationalmuseet, M. Mackeprang, som de følgende år foretog en systematisk indsamling af materiale i museets arkiver, suppleret med undersøgelses- og fotograferingsrejser på cykel(!) landet over i somrene 1902-5. Krævende opgaver på Nationalmuseet, hvor Mackeprang fra 1910 var direktør for middelalderafdelingen, fra 1922 for hele museet, betød dog, at han først efter sin fratræden i 1938 fik den nødvendige ro og koncentration til arbejdet. Til gengæld kom værket til at nyde godt af et helt livs opsamlede viden og erfaring.

Afsluttende omtaler Vellev kort forskningen siden 1941. Arkæologiske undersøgelser i kirkernes gulvlag har frembragt ny viden om døbefontens oprindelige placering i kirkerummet (på et podium i vestenden), der supplerer Mackeprangs afsnit om dåbsskikke. Endvidere er der nu påvist (oprindelige?) farvespor på mere end 200 døbefonte, mens Mackeprang stillede sig tvivlende over for spørgsmålet om polykromi. Derimod er der ikke rokket afgørende ved hans grundlæggende typologisering af fontene. Man ville måske være mindre tilbøjelig til at opdele fontene så formelt i dag, ligesom deres 'hjemlige' karakter måske ville blive betonet mindre kraftigt, men der er ikke foretaget nye, omfattende studier af det store materiale. Måske vil genudgivelsen inspirere til sådanne videre studier, der kan kaste yderligere lys over middelalderfontene.

Forlaget Hikuin, der har til huse på middelalderarkæologi på Moesgård ved Århus Universitet, udsender desuden årbogen *Hikuin* med arkæologiske og kulturhistoriske artikler og skriftrækken Romanske Stenarbejder, der foreløbig omfatter fem bind. Forlaget udgør således et centrum for forskningen i den romanske stenskulptur, som særligt de jyske kirker er så rige på. Det er yderst prisværdigt, at forlaget har kastet sig over opgaven med at genudgive Mackeprangs værk, endda i en indpakning af høj kvalitet med kraftigt, glittet papir og hardback. Forhåbentlig vil det også blive muligt at genudgive fontebogens søster, Jydske Granitportaler fra 1948.

Rikke Ilsted Kristiansen

Peder von Haven: Reise udi Rusland. Genudgivet og kommenteret af Peter Ulf Møller & Jesper Overgaard Nielsen. Aarhus Universitetsforlag 2003, 322 s., 298 kr.

Russere er ikke barbarer. Sådan konkluderede den eventyrlystne teolog Peter von Haven, der prøvede lykken som feltpræst i Rusland fra 1736-1739, og bagefter skrev en bog om sine oplevelser. Vel hjemkommen udgav han *Reise udi Rusland* (1743) om indtryk fra zarens rige. Ludvig Holbergs skygge faldt indover von Haven, da netop Holberg opfordrede den rejsende til at fatte pennen, og den store forfatter forsynede resultatet med et anbefalende forord. Værket ånder lige så vel af den tidlige Oplysnings værdier og videbegær, som af det vidstrakte land mod øst.

Det var næppe tilfældigt, at et værk som hans faldt sammen med 1740'ernes spirende danske oplysning; tiden hvor de videnskabelige selskaber blev grundlagt og de nye periodiske tidsskrifter var med til at etablere en egentlig dansk litteratur, for ikke at nævne Holbergs moralfilosofiske værker og stiftelsen af Sorø Akademi. Dertil havde miljøet omkring von Haven – og det 18. århundrede i almindelighed - en hang til at dyrke rejsen som erkendelsesmedium, både i fantasien og i virkeligheden. Montesquieu gjorde genren hot med sine persiske breve (1722), hjemme fulgte Erik Pontoppidan og Ludvig Holberg op med fantasier som *Menoza* (1742-43) og *Niels Klim* (1741) – og midt i kollegernes digterier serverede fynboen von Haven en mere konkret historie fra de fjerne lande.

Efter studier i København og det tyske Helmstedt rejste han til Skt. Petersborg og fik snart ansættelse som kapellan for lutheranske officerer i den russiske flåde, der sloges mod tyrkerne nede ved Krim. Efter en tid i Petersborg gik rejsen mod syd med hestespand for kanen, det vinterklædte land gled forbi med byer som Novgorod og Moskva, foruden Don-floden og dens eksotiske folkeslag – tartarer, kosakker og camykker. Endelig ankom von Haven til det asov-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ske hav, hvor han skulle tjene under den norske admiral Peter Bredal, der ledte søkrigen.

Efter nær halvandet år i Rusland fristede en stilling som privatlærer hos en russisk officer, hvorefter rejsen gik mod Moskva og rundt på familiens omliggende herregårde. von Haven besluttede sig for kun at skrive om det, han selv havde set eller til fulde vidste. For en nutidig læser knirker forfatterens prosa af 1700-tallets tørre forstandighed, men indimellem lyser en godmodig humor op. von Haven viser sig som en glimrende iagttager med hang til det konkrete og målbare, en typisk repræsentant for den gængse statistisk-topografiske rejselitteratur.

By-demografi og antallet af kirker og hærdivisioner og landevejskroer løber ofte (og for os trættende) forfatteren i pennen, naturfænomener forklares. Her kommer Oplysningen ind, for Rusland skal forklares. von Haven søger efter årsager til alt. Jævnsides alle konkretheder undgår ingen kulturfænomener hans interesse. Sæd og skik i henrettelser, højtider, lovgivning, begravelser, byggeskik, religion og så fremdeles, sagligt og næsten værdifrit redegøres for det hele. Ærindet er som sagt at af-barbarisere russerne. Overtroen er ganske vist udbredt, især med billeddyrkelsen, men til sammenligning har vesten vantro og freigeisterei.

Kvinderne i Skt. Petersborg lader ikke de vestlige noget tilbage i skønhed og mode – om end de bruger lovligt meget rødt på kinderne. Russerne har positive nationale dyder, det er gerne handlekraftige, hårdføre og raske folk. Sikkert modsat mange andre standspersoner kom von Haven godt rundt blandt de sociale lag og fik set sig om i røgfyldte bondestuer, hvor man ikke havde egentlige sovepladser, men ved nattetid smed sig hulter til bulter mellem hinanden i nærheden af kakkelovnen. Drukkenskab er voldsomt udbredt, noteres det, især blandt den rå pøbel. Brændevin har en særlig funktion, man vinder folk med den klare væske, som af samme grund fylder rigeligt i bagagen.

von Haven møder bønder, der falder næsegrus på ansigtet, klar til at "lade livet" i taknemmelighed, når de beskænkes. Hvor dansk drikkeri dyrkes jævnt, døsigt og halvskjult, så veksler russerne mellem ekstremer; mellem konsekvent faste og følgende frådseri, mellem afholdenhed og sanseløs beruselse. von Haven ser med egne øjne, hvordan folk overophedes af druk, klæder sig af for at køle sig i sneen eller hopper gennem huller i isen, hvorefter de igen går til flasken. Den klassiske stereotyp synes at være etableret hos von Haven, nemlig russeren spændt ud mellem modsætningsfyldte lidenskabspoler – over hundrede år før Dostojevskis romaner. Fordomme giver von Haven sig ikke af med, han repræsenterer sin tids syn på druk som noget styrkende. Bønderne lever jo skidt af kål, fisk og roer, nej, overlevelsen fordrer brændevin, afholdsfolk ser grå og halvdøde ud. Lever aldrig længe. En russisk hær uden brændevin lod sig let overvinde!

von Haven er dog ikke mere åben over for det fremmede, end at hans egne værdier lader sig aflæse. Overalt er han positiv overfor det polerede, det regeldyrkede, det studerede, det rationelle, det milde og det tolerante. Det viser sig især hvor han møder sine grænser, der hvor værdierne ikke er til stede, som i forskelle mellem vestlige og russiske generaler ved Asov. Den forstandige (vesteuropæiske) general de Lacy overfor russiske tyranner med hang til særligt ondsindede disciplinære straffe. von Haven hører om en stakkels malificant, der først må løbe spidsrod, dernæst piskes henover brystet i liggende stilling, hvorpå der strøes krudt i hans sår, som antændes under stor latter og fornøjelse. Havde von Haven ikke overværet grusomheder af lignende karat, havde han ikke troet dem. Men han blev klogere. Under en middag foregav en russisk general at finde et hår i sin mad, og lod en gammel kokkekarl indkalde som synder. Gamlingen fik lov at smage pisken, hvorpå generalen lod ham drikke en blanding af peberrod og eddike suppleret med salt, peber, sild og en god pæl brændevin - og så lidt yderligere pisk - afrundet med en indespærring i 24 timer uden drikke. Dette trods (udenlandske) gæsters protester, for sådan måtte nationen opdrages. Imens tænkte von Haven sit om sammenhængen mellem mistro, frygt og tyranni.

Episoder, der udfordrede kulturmødet, fandtes også ved Don-floden, hvor kosakker og camykker beboede hver deres bred. von Havens sympati var helt på de "belevne" kosakkers side, om end begge folk var brutale, åd råt kød og selvdøde kreaturer som ravne og krager, drak hesteblod, krigedes indbyrdes og solgte hinanden som slaver. Afskyen løber ham en sjælden gang i pennen i beskrivelsen af de asiatiske camykker, der lever som blinde hedninge uden kontakt til den europæiske civilisation. De bor som nomader i små lumpne telte, de er hæsligt brune og flaknæsede, de er umoralske, og da de ingen nedskrevne love har, ender spydspidsen gerne med at bestemme – hvorfor tillader den russiske kirke afguderiet blandt disse folk? Forskeren i von Haven forsøgte dog at trænge ind i det fremmedartede, og da det ikke lykkedes at få camykkerne i tale, interviewede han nærliggende armenske købmænd om deres religion. En reinkarnations-filosofi med tolv hovedpunkter.

Næsten naturligt vier teologen von Haven de religiøse forhold en særlig opmærksomhed. Selv om broderparten af Rusland er græsk-ortodokst

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

har landet konfessionsfrihed - på nær for jøder - og af hensyn til balancen mellem de mange grupperinger er konverteringer og omvendelser strengt forbudt. Det er ikke god tone at lufte religiøs uenighed, noterer han sig, og holder lav profil med sin egen lutheranske baggrund. Lige indtil den diskussionslystne general Repnin driller ham for meget under en middag med russiske præster, og selskabet ender i en diskussion om den ortodokse kirkes ælde i forhold til den protestantiske. Lutheraneren kommer til kort i kirkehistorien og giver i stedet russerne tørt på for deres ikondyrkelse, der ingen rod har i Bibelen. Bagefter ærgrer von Haven sig og frabeder sig flere af den slags disputer. På egen hånd viser han sig særdeles interesseret i den ortodokse kirkes mærkværdigheder udi messe og teologi, og får lov til at undersøge forunderligt velbevarede helgenlig i Treenighedsklosteret uden for Moskva. De *"mavre og sortbrune"* legemer rådner jo ikke, og den naturinteresserede teolog bruger godt med krudt på at finde en fornuftig forklaring på den historie.

Med den nysgerrige teolog bøjet over de sære lig er vi tilbage ved Oplysningen. Det passer nydeligt ind i billedet, at netop Peter Von Haven prædikede ved indvielsen af Sorø Akademi fire år efter sin hjemkomst - også at netop han blev den første professor i teologi ved Oplysningstidens vigtigste lærdomscenter. Med genudgivelsen af *Reise udi Rusland* bekræftes det, at vi kan stå ved en stemme fra 1740'erne, at der var format og udsyn over 1700-tallets mennesker, og at de er værd at spejle sig i. Oplysningen afslører sig lige så meget her, som den gør i tidens filosofiske traktater, og mere håndgribeligt; dertil er rejsebeskrivelser gerne friskere i stilen end andre af fortidens fagskriverier, de er nærværets og nærkontaktens litteratur, og det giver en særlig nerve. Den nerve bærer von Havens bog i dag, om end han kun vil få en eksklusiv læserskare.

Udgiverne Peter Ulf Møller og Jesper Overgaard Nielsen klæder værket nydeligt på med en kortfattet og tilpas oplysende kommentar og en god ordforklaring. Men hvorfor så stort et slæb for at gøre opmærksom på enkelte forskelle mellem 1743-udgaven og den større Ruslands-skildring, von Haven skrev fire år senere, efter endnu et ophold? Det er vel lige meget om *Reise udi Rusland* udelader en passage eller lægger én yderligere til i forhold til *Nye og forbedrede efterretninger om Det russiske Rige*. Vi får jo ikke at vide, om der er forskel i tendenser og pointer i de to bøger, så her kører den filologiske nidkærhed i tomgang. Kræfterne kunne være brugt på de få mangler, f.eks. hvor og hvornår og hvad den franske orientalist Lacroze skrev til Leibniz om den etymologiske betydning af ordet "kosak", som von Haven strejfer på s. 94. Et oversigtskort med rejsen indtegnet havde heller ikke været af vejen. Men udgivernes arbejde er nu flot alligevel.

Morten Petersen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Medvirkende ved dette nummer

Christoffer Emil Bruun, f. 1972, journalist ved Danmarks Radio; stud.mag. ved Københavns Universitet.

Lars Vangen Christensen, f. 1975, cand.mag., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Torben Hansgaard, f. 1942, cand.mag., lektor ved Aalborghus Gymnasium.

Peter Henningsen, f. 1964, ph.d., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Karsten Hermansen, f. 1971, ph.d., organist ved Marstal kirke; tilknyttet Marstal Søfartsmuseum.

Nils Hybel, f. 1948, dr. phil., lektor ved Saxo-instituttet, Afd. for Historie, Københavns Universitet.

Palle Kousgaard, f. 1945, civilingeniør og forfatter; leder af forlaget "Vinden Vender".

Rikke Ilsted Kristiansen, f. 1971, cand.mag., redaktør ved "Danmarks Kirker", Nationalmuseet.

Christian Larsen, f. 1974, cand.mag., arkivar ved Rigsarkivet.

Henrik Lerdam, f. 1955, ph.d., ekstern lektor ved Saxo-instituttet, Afd. for Historie, Københavns Universitet.

Claus Mechlenborg, f. 1971, cand.mag.

Søren Mentz, f. 1967, ph.d., museumsinspektør ved Frederiksborgmuseet.

Henrik Gjøde Nielsen, f. 1960, cand.phil., museumsinspektør ved Hals Museum.

Morten Petersen, f. 1971, cand.mag., forskningsassistent ved Danmarks Pædagogiske Universitet.

Dorthe Dalsgaard Olsen, f. 1970, cand.mag., Sejergaardsskolen, Tølløse.

Pernille Grouleff Poulsen, f. 1973, cand.mag., ansat ved Mødrehjælpen.

Benito Scocozza, f. 1935, cand.phil., fhv. lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Birgitte Vedel-Larsen, f. 1976, cand.mag., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december. Manuskripter kan indsendes løbende til redaktionen, hvis adresser findes i kolofonen.

En udførlig forfattervejledning findes på tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk – nedenfor anføres blot enkelte overordnede retningslinier.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* børn normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke længere end 10 sider (A4-sider á 3.800 enheder).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komme, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den litteratur og kildematerialer.

Artiklerne skal forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder, lysbilleder, eller elektronisk med en tilstrækkelig opløsning; og i såvel sort/hvid som farve.

Artikler og debatindlæg bedes indledt med en manchet på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages tillige af en kort *præsentation af forfatteren* med angivelse af fødeår, titel og evt. ansættelse. Her kan desuden anføres enkelte relevante værker af forfatteren.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Indhold

Christoffer Emil Bruun: Broen over Lillebælt 1920 - 1935 3

Lars Vangen Christensen: Pøblens stemme – refleksioner over rygters kildeværdi..... 19

Anne Eriksen: Spydeberg anno 2000 – en fremtidsbeskrivelse..... 34

Debatanmeldelse

Søren Mentz: Forestillede fællesskaber En kommentar til Benedict Andersons nationalitetsteorier i dansk og international sammenhæng 50

Anmeldelser

Kåre Lauring: Byen brænder. Den store brand i København 1728 (Claus Mechlenborg)..... 55

Adda Hilden og Grete Ilsøe (red.): Veje at vandre (Birgitte Vedel-Larsen)..... 56

Gudrun Gormsen (red.): Skive kommunes historie, bd. 1: Fra oldtid til 1880; Niels Mortensen (red.): Skive kommunes historie, bd. 2: Fra 1880-1940; Niels Mortensen (red.): Skive kommunes historie, bd. 3: Fra 1940-2003 (Christian Larsen) 57

Poul Enemark: Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning, bd. 1-2 (Nils Hybel) 59

Erik Gøbel (red.): Jens Kusk Jensen: Navigationens Udvikling – og lidt om hans liv og håndbøger (Karsten Hermansen)..... 61

Bjarne Stoklund: Tingenes kulturhistorie. Etnologiske studier i den materielle kultur (Peter Henningsen) 62

Henrik Gjøde Nielsen: Syg og sund i Hals Kommune. 1903 – Hals Apotek – 2003 (Pernille Grouleff Poulsen)... 64

Hans Gjedsted: Aalborgs Møller i 1600-årene (Palle Kousgaard) 65

Peter Ussing Olsen: Løkken – skudehandlere og fiskere, badegæster og andet løkkenfolk (Torben Hansgaard).... 66

Arnold Kæseler: Dueholms Diplomatarium. Vidnebreve, kongebreve og aftaler om sjælemesse fra sanct Johannes og Marie Magdalene kloster Dueholm i Mors i tiden fra 1371 til 1561 med indledning og kommentarer ved Arnold Kæseler (Henrik Lerdam) 68

Jytte Sørensen: Vallø Stift og dets kirkegård (Rikke Ilsted Kristiansen)..... 69

Erik Nørr: Genforeningens bedste gave – Skoleordning og amtskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920, bd. 2 (Henrik Gjøde Nielsen)..... 70

Peter Blumensaadt: Hugo Matthiessens Holbæk fotograferet 1913 og 1914 (Dorthe Dalsgaard Olsen)..... 71

Karl-Erik Frandsen og Jens Chr.V. Johansen (red.): Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet. Skånsk Senmedeltid och Renässans (Benito Scocozza) 72

M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige Døbefonte (Rikke Ilsted Kristiansen) 75

Peder von Haven: Reise udi Rusland (Morten Petersen) 76

ISSN 0106-4797

Øko-Tryk I/S

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK